

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3263

9(47.925)

4-99

9(47.925)

4-99
u6

Կ Ր Պ Է

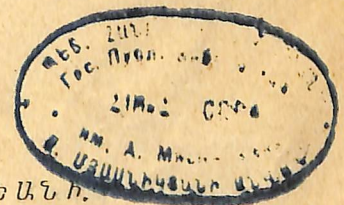
12019

ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔ

($\frac{1007}{31833}$)

448

ՄՈՍԿՈՒՍ

ՏՊԱՐԱՆ Ք. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1893

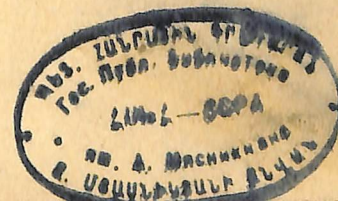
38643 ш.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 13 мая 1893 года.

2004

21789-60 8

Типографія Х. Бархударовой, Мясницкая, домъ Ермаковыхъ.

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱ

ՅՈՎՀԱՆԶԱՆԵԱՆՑԻ

ԹԱՆԳԱԳԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂՍ ՅՈՎՀԱՆԶԱՆԵԱՆՑ.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն.

Ամբողջացնել այն հատ ու կտոր տեղեկութիւնները՝ որոնք տարիների ընթացքում պարբերաբար հաւաքուել են ինձ մօտ. մատակարարել ապագայ պատմաբանին հում՝ անմշակ՝ նիւթեր Կարս քաղաքի անցեալ և ներկայ պատմութեան նկատմամբ, երկիս բուն խորհուրդն ու նպատակն է եղել:

Ես ջանացի հայ ընթերցասիրի, կամ, որ աւելի ճիշտն է, Կարսի անցեալ ու արդի վրութեամբ հետաքրքրուող բանասիրի գրասեղանի վրայ դնել և իմ ունեցած նիւթերի անշուք հաւաքածուն:

Կարս քաղաքի պատմական անցեալի վերաբերութեամբ օգուտ եմ քաղել դեր. Յ. Ղևոնդ վ. Ալիշանի «Այրարատի» մէջ զետեղուած Կարսի պատմագրութիւնից, անտարակոյս թերթերով և այն բոլոր պատմական աղբիւրները՝ որոնք առաջնորդել են նրան յիշեալ տեղագրութիւնը կազմելիս: Իմ աշխատութեանը մեծապէս նպաստել են՝ հին, զրջադիր աւետարանների և ուրիշ գրքերի յիշատակարանները, մի քանի անտիպ ժամանակագրութիւններ, Կարսի հայոց հոգևոր Կառավարութեան գործերը, նախկին տառնորդական, քաղաքական, կրօնական և ուրիշ ժողովների արձանագրութեանց տուժարները, ցարդ մեզ հասած աւանդութիւնը և կենդանի պատմու-

թիւնը, որոնք սակայն (ծերունիք) շատ սակաւ առաջ-
նորդեցին ինձ, երբ լռում էր քարտէզը կամ կարօտում
էր նրանց աջակցութեանը:

Հնարաւոր եղածի չափ ես աշխատել եմ հեռու պա-
հել իմ անձնական հայացքները զործից. չ'ընդունել իրա-
կանութեան ճանապարհից, տալ փաստերի և եղելութեան
իսկական պատճէնները - լուսանկարները — զա եղել է իմ
ուղեցոյցը:

Մթութեան կամ խաւարի մէջ խարխափող մի քանի
խնդիրներ, որոնք լուսաբանել անհնարին կամ ապարդիւն
է համարուել, ես թողել եմ նոյն՝ անորոշ դրութեան
մէջ, առանց շօշափելու մթութեան քօղը, կամ մերձենա-
լու լուսի նշոյլներին...

Կ Ր Պ Է.

Կ Ա Ր Ս.

Դեկտեմբեր, 1892 թ.

Կ Ա Ր Ս Բ Ա Ղ Ա Ք.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑԳԵՐ.

Կարս, Ղարս կամ՝ ըստ հին պատմիչների՝ Կա-
րուց քաղաքը, որ ներկայումս Անդրկովկասեան առաջին
և նշանաւոր բերդաքաղաքն է, գտնուում է Այրարատեան
աշխարհի նախկին Վանանդ գաւառում և յայտնի է մեր
պատմութեան մէջ, որպէս իշխանանիստ և արքայանիստ
քաղաք, որպէս անառիկ բերդաքաղաք՝ իւր բնական բարձ-
րաբերձ ու ժայռոտ դիրքովը, ամուր՝ ռազմական հզօր
միջնաբերդովն ու շրջապատող բազմաթիւ մարտկոյններով:

Հին քաղաքի կեդրոնում, անդնդախոր բարձրունքնե-
րի ստորոտից լռելեայն հոսում է Սօղանյուխի լեռնա-
շղթաներից իւր սկիզբը ստացող՝ պատմական՝ «Ախու-
րեան» կամ այժմեան՝ «Կարս-չայ» գետը, որը սակայն
յաճախ յիշուում է «Ռահ» անուամբ, որ անտարակոյս
սխալ է¹, որովհետեւ Ռահը Վաղարշապատի մօտն էր, ուր

¹ «... Ո՛հ հաւանիմ զՄեծագետն այն կոչեցեալն մասն Արփա-
«չայի» լինել «Ռահ» գետ, որպէս համարեցան ոմանք յարդեացս»: (Հ.
Ղ. վ. Ալիշան, «Այրարատ» երես՝ 5):

Հայոց Վառաձապուհ թագաւորը, մեծն Սահակի հետ, զիմաւորեց ս. Մեսրոպին Հայկական լեզուի տառերը ընդունելու¹:

Մեր պատմիչները ժ — ժԲ դարերում յիշում են Կարսի զեարը Ախուրեան անունով և զանազան յիշատակագիրներ ժԶ և ժԷ դարերում նոյն անունով են ճանաչում: «Դարս քաղաք 'ի վերայ Ախուրեան զետոյ»: Ասողիկ խօսելով Խաչկայ կաթողիկոսութեան և Արդինայի եկեղեցու շինութեան մասին, Կարուց զեարը՝ Ախուրեան է անուանում: «Եւ նորոգեաց (Խաչիկ) զտունն «կաթողիկոսարանին 'ի Շիրակ գաւառի 'ի զիւղաքաղաքին» Արդինայ, յեղբս Ախուրեան զետոյ, 'ի հանգստարանի «Տեառն Անանիայի Հայոց Վերադիտողի»²:

Կարսը աւելի հռչակ կամ մեծ նշանակութիւն ստացաւ ներկայ՝ ժԹ-դ դարում, արեւելեան կամ, որ աւելի ճիշտն է, Ռուս-թրքական չորս նշանաւոր պատերազմների շնորհիւ, որոնք իսկապէս տեղի ունեցան՝ 1807, 1828, 1853—6 և 1877 թուականներին, որ հուսկ յետոյ՝ նոյեմբերի 6-ին, 1877 թ. վերջնականապէս նուաճեցին նրան ուսմանը և այդ օրից էլ համարուեցաւ նա սեպհակաւորութիւն Ռուսաց կայսերութեան:

Ստրաբոն և Պաղոմէոս աշխարհագիրները Խորդինի անունով են ճանաչում նրան, որի հետ և բովանդակ Վանանդաց աշխարհը, անուանելով ցուրտ և ձիւնաշատ երկիր Երասխայ ափանց մօտ: Մատթէոս պատմիչը՝ ժԲ-դ դարում կոչում է Խարս. իսկ կենդանի աւանդութիւնը ձգնում է ապացուցանել «Հարս» կամ Հարսի քաղաք լինելը: Թէև վրացիք պնդում են՝ «Կարխս-քաղաք» կոչել, որ նշանակում է՝ «Դրան-քաղաք», սակայն այդ ենթա-

դրութիւնը իսպառ անհիմն է և անհեթեթ, որովհետեւ նրանց տիրապետութիւնից աւելի քան երեք հարիւր տարի առաջ, Հայազգի պատմագիրները յիշում են նրան վերելում առաջ բերուած անուններով:

Կարսի սկզբնաւորութիւնը համարւում է Դ դարից¹. իսկ որպէս աթոռանիստ նախարարական տոհմի՝ Թ դարի կիսից²:

Նախ՝ Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանի եղբայր՝ Սմբատ սպարապետը հաստատեց Կարսում իւր իշխանական աթոռը (մինչև 902 թ.) ապա՝ նրան փոխարինեց Սմբատ արքայի երկրորդ որդի՝ Աբաս (929—953) և անուանեցաւ թագաւոր Կարուց. իսկ երբ սրա անդրանիկ որդին Աշոտ Գ. հաստատեց իւր թագաւորութեան զահը Անիում, կրտսեր որդին (Աբասի) Մուշեղ թագ կապեց (961—985) և կոչուեցաւ թագաւոր Վանանդայ և Կարսը անուանեցաւ Մայրաքաղաք: Դրան յաջորդեց իւր որդին Աբաս (985—1030 թ.), որ 45 տարի թագաւորելուց յետոյ, վախճանեցաւ և Կարուց թագաւորութիւնը անցաւ իւր որդի Գագիկայ ձեռք մինչև 1064 թիւը. և այսպէս՝ Կարսի փոքրիկ թագաւորութիւնը տեւեց համարեա մի և կէս դար:

Կարսը գտնւում է 5818³ ոտնաչափ բարձրութեան վրայ ծովի մակերեւութից. հին քաղաքը դրուած է քար-քարոտ զառիվայրերի հետ ամփիթէատրոնի ձեով և անկանոն ու անճաշակ շինութիւններով. իսկ այժմեանը՝ նոր կազմուած նախագծի համաձայն՝ ընկնում է զետի աջ ափի հետ, զէպի արեւելք ուղղութեամբ, երբեմն բարձրաւանդակների և երբեմն հարթ ու ընդարձակ տա-

¹ Կորիւն պատմիչ:

² Ասողիկ եր. 185. (երկրորդ տպագրութիւն):

¹ Մովսէս Խորենացի:—² «Այրարատ» (երես՝ 75 և 80):

³ Իսկ ամրութիւնների մէջ բոլորից բարձր համարուած՝ «Բօօպ» մարտկոցը գտնւում է՝ 6992 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ:

րածութեան վրայ. լայնեկ, խճած փողոցներով, որ իրենց ուղղութեամբ ու զիրքով ռազմադիտական նշանակութիւն ունեն և ձոխացուած են գեղեցիկ ու վայելուչ շինութիւններով: Վի գէպ՝ սրանից աւելի քան 900 տարի առաջ յիշուած է նոյն բարեշինութիւնն ու ձոխութիւնը նաև Մուշեղի որդի՝ Աբասի օրով, մի առաւելութեամբ միայն, որ գեղեցիկ շինութիւնների հետ՝ ծաղկեցրել է այդ տեղ նաև վաճառականութիւնն ու արուեստը. «Սա (Աբաս) յառաջ քան զթագաւորեն իւր էր մանուկ փոյթ
« և կայտառ, և կարծիս տայր տեսողացն՝ անհաղորդ լինել
« բարեաց ինչ գործոց հոգեւորաց: Իսկ յորժամ եհաս նա
« յաթոռ թագաւորութեանն՝ երեւցաւ նա, այր շքեղ լի
« հանձարով և իմաստուն, ընդ առաջին իմաստունս հա-
« մարեալ, և դարձաւ նա յայր այլ»¹: Եւ սկսում է նա իւր բարեկարգութիւնները նախ դադարեցնելով Վանանդի աշխարհից աւաղակութիւնն ու մարդագաւութիւնը՝ «զոր
« ազգն Վանանդայ իբրև զհայրենի ունէին, ըստ ասելոյ
« պատմագրին»²: Իսկ Կարսի քայքայումը սկսում է հէնց իւր (Աբասի) որդի՝ Գագկայ ժամանակից, որ նոյնպէս հօր նման՝ խոհեմ և շինարար է եղել: 1053 թ. մի շարք ուրիշ, հայկական, գաւառների հետ, թո՛ւրք Սելջուքները ահարկու զօրութեամբ մուտ գործեցին Վանանդ գաւառը և յանկարծակի խուժեցին Կարս. «Բաղաքս այս ՚ի բա-
« զում ժամանակաց հետէ չէր գիտիւ չարեաց առեալ, վասն
« որոյ յանհոգս և յանկասկածի էին, հարստացեալ բա-
« զում ընչեղութեամբ ՚ի ծովէ և ՚ի ցամաքէ ամբարեալ:
« Արդ ՚ի գալ մեծի յայտնութեան Տեառն մերոյ, ՚ի գի-
« շերին՝ յորում ուրախական ձայնիւ դասք քահանայից
« հանգերձ բազմամբօս ժողովրդովքն դպաշտօն աւուրն կա-
« տարէին, յանկարծակի ՚ի վերայ հասին զօրք անօրինացն՝

¹ և ² Ստողիկ. (Երես՝ 196):

« և քանզի առանց զիշերագիտաց էր քաղաքն, մտեալ ՚ի
« ներքս սուր ՚ի վերայ առն եղեալ, անողորմ կոտորեցին
« զամենեսին՝ որ յոյժ ողբոց արժանի է պատմութիւնս:
« Քանզի օրէն է քաղաքաց ՚ի տէրօնական տօնսն բազում
« զարդարանօք վայելչանալ արանց և կանանց, ծերոց և
« տղայոց ըստ ոյժոյ և ըստ կարողութեան, ըստ նմանու-
« թեան զարնանաբեր ծաղկանոցաց... Մեծահարկի և պատ-
« ուական վաճառականք՝ չարաչար մահուամբ սպանեալք,
« երիտասարդք և ըմբշամարտք ՚ի փողոցն սրահոտօրք.
« պատուական ալիք ծերոցն արիւնհաղախ առ նոքօք ան-
« կեալ և այսպիսօրէն գործովք սպառեցաւ քաղաքն յա-
« րանց»¹:

Այս միջոցին բարձուած էր արդէն Բագրատունեաց թագաւորութիւնը Անիում և այդ՝ ձոխ ու փարթամ, գեղեցիկ ու զարդարուն արեւելքի թագուհին՝ (Անին) յայտնի դաւաճանութեան շնորհիւ՝ անցել էր ապերախտ Յուճաց ձեռ...

Սելջուքների Տուղրիլ Սուլթանը Կարսի հարստութիւնով ու ձոխութիւնով հրապուրուած՝ վերոյիշեալ անցքի հետեւեալ տարին՝ 1054 թ. վերստին արշաւեց դէպի Կարս, սակայն այս նուազ քաղաքը անպատրաստ և անհոգ չէր, այլ կազմ և պատրաստ գիմաղրելու և մարանչելու, թէև խղճուկ հայ ժողովրդին վիճակուած էր ձախառագորական պարտութիւն ու դառն հալածանք:

Այս պատերազմի մէջ յիշուած է մի նշանաւոր դէպք. քաջամարտիկ Թաթուլ զօրականը հերոսական կոտորածի ժամանակ, սրի ծանր հարուածով վիրաւորում է նաև Արսուրանայ պարսից ամիրայի որդուն, որի համար և ինքն էլ ձերբակալուելով՝ գլխատում է փոքրօրի ասպատակից. «...զմի ոմն յազատացն կալեալ, որում ա-

¹ Արիստակէս Լաստիվերտցի. (Երես՝ 61):

« նունն էր Թաթուլ, որ էր այր հզօր և պատերազմասէր,
 « զոր առեալ տարան առ Սուլտանն: Եւ քանզի կարեւէր
 « խօցեալ էր զորդի Արսուրանայ պարսից ամիրային, զոր
 « իբրեւ ետես Սուլտանն՝ ասէ. եթէ դա ապրի, զքեզ ազա-
 « տեմ. ապա թէ մեռանի, զքեզ դմա մատաղ հրամայեմ
 « առնել, որ յետ սակաւ աւուր մեռաւ: Իսկ նորա պա-
 « տասխանեալ. թէ իմէ զարկածն՝ չէ կենաց, թէ այլում է՝
 « ոչ զիտեմ: Սուլտանն իբրեւ լուաւ թէ մեռաւ, հրամայեաց
 « սպանանել զնա, և զաջ բազուկ նորա հատեալ, ետ տա-
 « նել Արսուրանայ՝ ի մխթարութիւն թէ՝ ի վատ բազկէ
 « չէ՝ մեռեալ քօ որդին»¹:

Իբրեւ ճաշակ հնարագիտութեան և փարթամութեան
 Գաղկայ, մեր նախկին պատմիչները առաջ են բերում՝
 հեռեւեալը՝ Տուղրիլի մահից յետոյ, երբ ասպատակեց նրա
 եղբայր՝ Ալփարսլանը, Գաղիկ սե տարազ մտած՝ որպէս
 սգաւոր Տուղրիլի մահուան առթիւ, անշուք սենեակի մէջ
 փոշու վերայ նստած, կոծում է իւր բաղդը, անտարա-
 կոյս ներքին նպատակ ունենալով ազատել Վանանդը՝
 բարբարոսի աւերածութիւնից ու սրածութիւնից. այդ
 երեւոյթը սաստիկ դիւր եկաւ և հաճելի տպաւորութիւն
 գործեց Ալփարսլանի վերայ, արքայական ծիրանի և ոս-
 կեայ թափ ընծայեց խորագէտ Գաղիկին և պատուիրեց
 թագաւոր փնալ Վանանդայ. ի նշան շնորհագրութեան
 իմաստուն պատանին Ալփարսլանի բանակի համար սե-
 ղան պատրաստեց ծախսելով հարիւր հազար դահեկան
 ոսկի:

Այս գէպից յետոյ, Գաղիկ յուսահատելով, որ այլ
 ևս անկարող պիտի լինի այդպիսի թշնամիներին միայ-
 նակ զխմադրել, իւր երկիրը յանձնեց Յունաց կայսեր,
 ստանալով փոխարէն Փոքր-Հայքում Մամնդաւ և Սեբաս-

¹ Արիստակէս Լաստիվերտցի. (երես՝ 66):

տից երկրի մի մասը¹, ուր և փոխադրեց իւր իշխանու-
 թեան տարաբաղդ աթոռը: Սրանից յետոյ, յունաց կայ-
 սրը վերակացու նշանակեց Կարսին՝ Բագուրանայ որդի՝
 Գրիգոր իշխանին, որ նեղուելով Սկիւթացի ասպատակ-
 ներից, 1084 թ. յանձնեց քաղաքը Վրացոյ Գէորգի թա-
 գաւորին, իսկ նա իւր կողմից ոստիկան նշանակեց Ջա-
 ւախեցի իշխաններից, սակայն այս ևս կարճատե եղաւ,
 որովհետեւ Ահմէտ կամ Բուժդուբ անունով մի թուրք
 զօրավար արշաւելով այս կողմը, տիրեց քաղաքին:

1236 թ. երբ Թաթարները Չարմաղանի առաջնոր-
 դութեամբ առան Անի Մայրաքաղաքը և սոսկալի կոտորած
 ու աւերումն գործեցին, Կարսեցիք տեսնելով այդ՝ մտածե-
 ցին հնարագիտութեամբ ազատուել բռնաւորի հալածան-
 քից, ուստի և քաղաքի բանալին յանձնեցին նրան յօժարա-
 կամ. ահա թէ ինչպէս է պատմում այդ երեւոյթը Կիրա-
 կոս վարդապետ Գանձակեցի պատմագիրը. «Այս քաղաքս
 « (Կարս) իբրեւ ետես որ ինչ գործեաց Թաթարն ընդ բնա-
 « կիչս Անույ, փութացան և աճապարեալ տարան զբանալի
 « քաղաքի ընդ առաջ նոցա, զի թերեւ խնայեսցեն ի նոսա.
 « իսկ նոքա քանզի խանձեալ էին աւարաւ, ոչ ումեքէ
 « ունէին երկիւղ զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցին, որ-
 « պէս ընտանի, յափշտակութեամբ ընչից և ստացումաց
 « և կոտորմամբ բնակչաց, և աւերմամբ քաղաքաց անդար-
 « դացուցեալ զվայելչութիւն նորա, և գերի վարեալ զբնա-
 « կիչս, և սակաւ սինքորս թողեալ զնացին ի բաց... զոր
 « յետոյ եկեալ զօրք Սուլտանին հռոմոց՝ զերծեալսն ի
 « Թաթարէն մասնեցին ի գերութիւն և ի սուր անողոր-
 « մարար. ըստ զրեցելումն, թէ ահ, դուր և որոգայթ ի

¹ Իսկ ըստ Սմբատ սպարապետ (Գունտատալ) պատմագրի
 « Զկնի սակաւ աւուրց դարձոյց Գաղիկ զԿարս ի Յոյնս, և նոքա տփին
 « նմա զՄամնդաւ և զԼառի և զԽաւատանէքն». (երես՝ 63):

« վերայ ձեր՝ բնակիչք երկրի, և որ փախիցէ յաՀէն անկ-
« ցի 'ի դուքն, և որ ելանիցէ 'ի գբէն՝ անկցի որոգայթ. և
« որ փախիցէ յայնմանէ՝ հարցէ զնա օձն, այսպէս եղև
« տառապալալ բնակչացն Կարուց»:

Դրեթէ մի ամբողջ դար. մնաց Կարալ Թուրքաց տի-
րապետութեան ներքև. ապա՝ երբեմն Վրացիք և երբեմն
Թուրքերը, փոփոխակի կերպով, տիրեցին նրան և յաջոր-
դաբար նորոգեցին քայքայուած պարիսպներն ու բրդերը,
ամրացրին ու նորանոր շինութիւններով ձօխացրին նրա
ռազմական դրութիւնը:

Երկրորդ կամ նշանաւոր նորոգութիւնը տեղի ունե-
ցաւ գրեթէ Զաքարիա սպասալարի և Իւանէի աթաբա-
կութեան ժամանակ, այն է՝ ԺԲ—ԺԳ-դ դարերում, ինչ-
պէս ցոյց են տալիս բրդերի ու պարիսպների արձանա-
գրութիւնները (Վրաց Թամարայ և Ռուսուդունայ թա-
գուհւոյ օրերով):

Հարեանցի կերպով մենք առաջ բերինք արդէն պատ-
մութեան այն կտորները, որոնք վերաբերում էին Կարուց
կամ Վանանդայ հարադատ թագաւորութեան կրած հա-
լածանաց ու մղած պատերազմներին. այժմ կարեւոր է ասել
նա և այն սոսկալի կռիւներն ու ասպատակութիւնները, որ
տեղի ունեցան օտարների տիրապետութեան ժամանակ:

1394 թուականին Լէնկթէմուր իւր ընդհանուր ար-
շաւանքի ժամանակ Փոքր Ասիայում, կանգ առաւ նա և
Կարուց երկաթագամ զոների տուջև. քաղաքը մի քանի
շաբաթ մնաց պաշարուած դրութեան մէջ և ամենայն
աջողութեամբ կարողացաւ դիմադրել թշնամու զօրու-
թեանը, որ անկարող զգաց զինու զօրութեամբ դրուելը:
Սակայն վերջ 'ի վերջոյ Փիրուդալաթ բերդակալը կա-
մաւոր կերպով անձնատուր եղաւ, բայց արեց նրանց առ-
ջև հզօր պարիսպների մուտքը և բռնաւորը ներս խուժե-
լով՝ աւերեց բերդը:

ԺԵ-դ դարում մերթ անսիրտ Թուրքման իշխանների
և մերթ Վրացոց ձեռք անցաւ, իւրաքանչիւր անգամ
ծանր կոտորածի և յափշտակութեան մատնուելով: ԺԶ-դ
դարում յաճախակի բռնաբարւում էր նա Պարսիկ և
Օսմանցի ասպատակներից: Այդ ժամանակ Թիւրքաց Սուլ-
թան Սուլէյմանի և Պարսից Թահմասպ Շահի միջև,
ընդհանուր հայաստանի տիրապետութեան նպատակով,
մղւում էր անվերջանալի պատերազմը. երկու կողմից ևս
ասպատակները ամայացնում և աւերում էին երկիրը կամ՝
որ աւելի ճիշտն է՝ հայ ազգաբնակչութիւնը. . .

1548 թ. Սուլթան Սուլէյման նորոգել և ամրաց-
նել տուեց Կարսի միջնաբերդը (Իչ-դալէ). իսկ 1551 թ.
առնելով Թահմասպ Շահը՝ աւերեց: Երկրորդ անգամ
տիրեց Սուլթան Սուլէյման 1556 թ. և այդ առ ժամա-
նակեայ պատերազմական զինադուլի միջոցին վերստին
նորոգեց: Շահ-Իսմայիլի որդի՝ Թահմասպ Շահը վերստին
արշաւեց և զրաւեց քաղաքը. բայց այս անգամ կարծես
յուսահատուած մշտնջենական տիրապետութեան նկատ-
մամբ, հնարաւոր եղածի չափ աւերելով ու քայքայելով՝
վերադարձրեց Օսմանցոյ, պայման դնելով այլ ևս բնաւ
չամրացնել: Սակայն 1579 թ. Սուլթան Մուրադի հրա-
մանով Լալա-Մուստափա փաշան ոչ միայն վերանորոգու-
թիւններ արեց, այլ և չորս հատ նոր մարտիոցներ շինեց
և խորունկ խրամով շրջապատեց բերդաքաղաքը արևել-
եան կողմից¹, ինչպէս որ վկայում է հարաւային կամ
միջին դրան ձակատի տաճկերէն արձանը:

¹ Խօսելով այս մասին Հ. Ղ. վ. Ալիշան չ'գիտեմ թէ քնն աղ-
բիւրից է առած՝ առաջ է բերում իւր «Այրարատի» մէջ՝ «ի պեղածի
«անդ, ասնն, գտաւ վէմ՝ յորում արձանս գրեալ էր յառաջ քան զամս
«500 եղեալ շինումին բերդին, և ագուցին գայն 'ի վերայ հարաւային
«դրան քաղաքին, որ եմէ ստոյգ իցէ՝ ժամանակաց Գաղկայ վերջնոյ
«Թագաւորի 'ի դէպ գայ»: (Երես՝ 85 և 86):

1603 թուականին Շահ-Աբաս պաշարեց, բայց անկարելի եղաւ նրան այդ նորանոր մարտերը և ռազմական անօթներով ձոխացուած բերդաքաղաքը առնել:

1735 թուին Թահմազ-Աուլի-խանը յանկալով վրէժխնդիր լինել Օսմանցիներէջ, որ նրանք Կարսի նահանգապետ՝ Արիֆ-Ահմէտ-փաշի հրամանատարութեամբ՝ 1724 թ. տիրեցին Երևան քաղաքին և սոսկալի կոտորածի ու աւարառութեան ենթարկեցին, առաջին անգամ արշաւեց դէպի Կարս, բայց չկարողացաւ առնել. իսկ 1745 թ. նա արշաւեց երկրորդ անգամ ահադին զօրութեամբ և պաշարեց քաղաքը: Անկարող լինելով զինու զօրութեամբ տիրանալ բերդին, գետի հոսանքը արհեստական միջոցով կտրել տուեց և 70 օր առանց մի կաթիլ ջրի թողեց ժողովրդին¹: Գետի մէջ գտնուած այժմեան բոլոր փոսերն ու հորերը, կենդանի աւանդութիւնը այդ հանդամանքին է վերադրուած. մարդիկ ստիպուած էին յամաքած գետի տեղում խորունկ հորեր փորելով՝ ջուր որոնել...

Հետեւեալ՝ 1746 թ. Օսմանցիք վերջնականապէս հալածելով պարսկական զօրութիւնը այս կողմերէջ, Ղարա-Վաղեր կուսակալի հրամանատարութեամբ ասպատակեցին դէպի Երևան Թահմազ-խանի վրայ, որին չկարողանալով յաղթել, բաւականին զօրք կորսնելուց յետոյ, սպանուեցաւ նաև ինքը՝ Ղարա-Վաղերը²:

1769 թ. Օսմանցոց Մուստաֆա-փաշայի սէրասկէրութեան (կուսակալ կամ հրամանատար զօրաց) ժամանակ ռուսները առաջին անգամ արշաւեցին դէպի Կարս, սակայն այդ արշաւանքը ռուսաց համար յուսացուած արդիւնքը չունեցաւ³:

Իսկ ներկայ՝ ԺԹ-դ դարում Կարսը համարուեցաւ

¹ և ² Ձեռագիր լիշատակարան Կարսեցի Յովհաննէս քահանայի Տէր-Գարրիէլեանց:—³ «Համբո». (Երես՝ 42) և այլք:

մի տեսակ կռուածադիկ երկու մեծ պետութիւնների՝ Ռուսաց և Օսմանցոց միջև: 1807 թ. յունիս ամիսին յայտնուեցաւ պատերազմը և ռուսաց զօրքը զենեալ-մայիօր Նեսվիտայեի հրամանատարութեամբ մուտ գործեց Կարսը փաշայիկութեան մէջ¹, միաժամանակ գրաֆ. Գուրոփին էլ արշաւեց դէպի Ախալցխա քաղաքը: Օսմանցոց զօրաց հրամանատարն էր էրզըումի (Կարնոյ) սէրասկէր՝ Իւսուֆ-փաշան: Պատերազմը երկարատե չեղաւ և ռուսները վերադարձան ձեռնուռայն խաղաղութեան դաշն կապելով նոյն՝ Իւսուֆ-փաշի հետ սեպտեմբերի 2-ին (1807 թ.), այնուհետև՝ ռուսները դարձնելով իրենց զէնքը Պարսից դէմ, պաշարեցին Երևանը և առան Նախիջևան քաղաքը 1808 թ.:

1828 թ. ապրիլի 14-ին յայտնելով պատերազմ Օսմանցոց դէմ, ռուսների գրաֆ. Պասկևիչի հրամանատարութեամբ մուտ գործեցին Տաճկական երկիրը և յունիսի

¹ Օսմանցիք այդ պատերազմին՝ ինչպէս և 1855 թ.՝ առաջ շարժուեցին և Գիւմրի գիւղի հանդէպ, Ախուրեան գետի աջ ափում դրին իրենց 30 հազարի չափ բանակը, որի մասին այսպէս է խօսում իւր լիշատակարանի կամ ժամանակագրութեան մէջ Կարսեցի Մեծ Տէր Աւետիս Վարպետը (վարժապետ). «ՌԻՄԶ (1807) յունիս ամսոյն «երեք անգամ օսմանցոց ասկեարն ուռուսի վերայ գնացին Գիւմրի գիւղն «չի կարացին ախմեր էին կոտր ընկան շատ մարդ զայ եղև. յունիսի «ամսուն Մուտարիսի տղայ Շարիֆ աղէն օրդին չաղրի մէջը գիշերը «պարկած տեղը դուրդուշուն դիպաւ ձմաւ, բերին հոս (Կարս) հորեւցին... ՌԻՄԶ (1807) յունիսի 18-ին օրն չորեքշաբթի Ղարսայ Մաւմազ փաշէն, Ղարաբազն, Ղարիպ Ալօ փաշէն, Բոնջալին, Փաշայ օղւին, Դալին, քրդի ասկեարը միատեղ օրդին դուռմիշ էին արեր Գիւմրի «գիւղի դիմացը: Ուռուսի օրդին Գիւմրի գիւղն էր. յունիսի 18-ի բաւրիլոյսի ժամանակը ուռուսը երիշ էրած օսմանցոց վերայ, մինչև վեց «սըհաւմ պատերազմութիւն եղև, վերջը օսմանցոց կողմը կոտր ընկան. «օսմանցիք փախուստ առին Իւսուֆ-փաշէն տեսաւ որ հնար չի կար, «իւրեան կողմը ախմըվան, ուռուսը զօնեց, շատ դալի սպանեցին, շատ

23-ին առան Կարսը. ահա թէ ինչպէս է նկարագրում այդ կռիւը ժամանակակից յիշատակագիրը՝ Կարսեցի Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գաբրիէլեանցը՝ «'ի թուոջս ՌՄՅԷ» (1828) յամենան յունիսի 15. էկաւ ըռուան... և շա-
 «բաթ օրն էր, Տրդատ թագաւոր տօնն, էկաւ Խալիֆ-Օղլի
 «գիւղն և կիրակի օրն էկաւ Վազի գիւղն. երկուշաբթի
 «օրն էկաւ անցաւ Ազատ կամ Ղանի գիւղն նստաւ. և-
 «րեքշաբթի օրն էկան պատերազմեցան միմեանց հետ Աս-
 «տուծոյ յաջողութեամբ օսմանցոց կոտորեց, Դ. կամ Ե.
 «բայրախ և դալին ամենն սաղ բռնեց տարաւ մէկ քանի
 «մարդ էլ սպանեց, ոմանք ասին թէ Ժէ մարդ էր երկրէս.
 «չորեքշաբթի կամ հինգշաբթի կամ ուրբաթ ասոնք ըռու-
 «սին թօփ կըձգէին, ձգած թօփերն անոնց քովն չէր հաս-
 «նիր, ուրբաթ գիշեր լուս շաբաթ օրն, յունիսի 22-ին
 «տօն էր երկոտասան առաքելոցն Պօղոսի, սոցին բարեխօ-
 «սութեամբն երիշ քաշեց, ոմանք Բայրամ փաշի դռնէն,
 «ոմանք միջի դռնէն, ոմանք Թէղխարաբու, ոմանք Ղալից

«մարդ Թալաֆ արին, որը ջարդեցին, որը եսիր արին, փախնող փախ-
 «նողի եղև. օրդին դաղմիշ էրին. Խուսֆ փաշէն լետ փախուստ առաւ.
 «էլ չատր, էլ սիլահ, էլ բրինձ, էլ եղ, էլ չամիչ, էլ շաքար, երկու
 «տուն հաց, մումպաղ, ֆռուն, այնպէս դուռուլի թողին. 20—30 հա-
 «զար մարդու օրդի էր. ամենայն ինչ գատն էլ գտնւէր կը. որը բերին,
 «որը մնաց օրդին ուռուսը զավթեց. այն օրին օսմանցին էկան Թափան
 «քաղաքը, Թուրքի, հայի վերայ մուսաֆիր տուին: Գ. անգամ օսմանցին
 «ուռուսի վերայ երիշ արած չի կարաց. մէկ անգամ ուռուսը օսմանցոց
 «վրայ եկաւ այսչափ խախկումիւնն էրած. այսպէս բողոքն տեսնուած
 «չէր, կամ լսած. շատ մարդ վրայի աբէն, չուխէն կամ սիլահը վար
 «ձգեց ձանապարհին իւրեան ջանը պրծուց ընկաւ քաղաքը. այսպէս մա-
 «լում լինի լսողացդ. ես քիչ գրեցի, դուք շատ իմացէք... Կէս աւուր
 «ուռուսը Մաղզբերդն առաւ. մտաւ բերդը մէջը շէնլիք կար. 30 կամ
 «40 թուֆանքն կար դէմ չառան բերդը 7 թօփ. ջերախանա շատ, Թիւ-
 «ֆանք շատ, գախիւրայ շատ, բրինձ, եղ, գիւղացոց աղլի կար, ուռուսը
 «զաւթ էրած»:

«վար թափան Զուխուր մահլէն. անտից անցան ժամի
 «մահլէն պալապանն առաջնին երիշ տարան բերդի դուռն
 «մէկ քանի սալբատ զարկուան, անտից յետ քաշուան
 «թօփերին կապեցին բերդի մէջն. Աստուած փրկէ ու ա-
 «ղատէ կրակ թափեցին. մէկ քանի թօփ էլ հայոց մահ-
 «լէն ընկան. երկուսն Օհանջանեց երդին, մէկն Ղու-
 «յումչի Շաքեարոյեց սեամարը, մէկն մեր չեաւումէն,
 «մէկն էլ Զօթուոյեց Յովանէսի տունն փուլց Աստ-
 «ուած տուեց բան չեղաւ. մէկն ալ Մահտեսի Աւոյեց
 «օձախն քանցեց, մէկն էլ յօտէն ծակեց, Աստուած
 «տուեց մէկ զիւսն չէրաւ. մէկ էլ Աստուած հեռու ա-
 «րասցէ Օհանեց այվանի փանջարեցէն մտաւ, երկաթն
 «ջարթեց միսանդարէն ծակեց Օհանի ոտացն դիպաւ սաղ-
 «թեց, ոտքն կտրեցին ձգեցին: Անտից յետև ըսին տուին
 «բերդի դուռն բացին ըռուան լցուաւ մէջը թալանեցին,
 «փոքր ինչ միջի դուռն թալանեցին, Վարդան-Օղլու մահ-
 «լէն թալանեցին, մէկ քանի տուն Զուխուր մահլէն, մէկ
 «երկու տուն ժամի մահլէն, այդքան թալանից ետև էմին
 «փաշէն, քէհէն և խաղնատարն և մէհտիւր պաշին և զա-
 «րիպ օլան ասկեարն ամէնն եսիր արին տարին չատրներն,
 «երեք աւուրից ետև ամենն Ռե հարիւր (1500) մարդ
 «էին, երկու հարիւր սալգաթով տարան Թիւլիզ քաղաքն.
 «այսքան եղև»:

1829 թ. ուռուսները խաղաղութեան դաշն կապելով
 Օսմանցոց հետ, Կարսը վերադարձրին նրանց:

1855 թուականին անգղիացի Ուիլիէմս սպարապետ
 նշանակուելով՝ ամրացրեց բերդաքաղաքը նորանոր մարտ-
 կոյներով: Գրեթէ երկամեաց պատերազմից յետոյ (1853
 —5) գեներալ Մուրավևի հրամանատարութեամբ հաղիւ-
 թէ յաջողեցաւ ուռսներին մերձենալ Կարսի ամրութիւն-
 ներին: Բաւականին նշանաւոր ընդհարումներից ու արիւն-
 հեղութիւններից յետոյ, յունիսի կիսից մինչև նոյեմբերի

վերջը պաշարեցին նրանք քաղաքը, որ վերջապէս անհնարին քաղցածութիւնից ու հիւանդութիւններից կոտորուելով ու սաստիկ նեղուելով՝ վարչութիւնն ու ժողովուրդը ստիպուեցան անձնատուր լինել. (28 նոյեմբերի 1855 թ.)¹. Ռուսները վերստին յանձնեցին Կարսը Օսմանցոյ օգոստոսի 6-ին 1856 թ.:

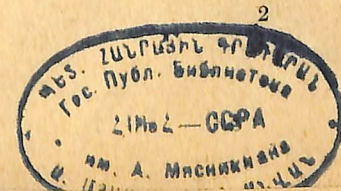
¹ Խլղարաքիլիսեցի Պետրոս վարժապետը 'ի միջի այլոց նկարագրում է (իւր ձեռագիր յիշատակարանում) նաև 1855 թ. Կարս քաղաքի պաշարումն ու առումը այսպէս՝ «Յորժամ եկն զարունն ցըն՝ ձալի հրամայեաց կուսակալն (Մուրավև) զալ և ժողովիլ ամենայն զօրաց իւրոց, որք էին հեծեալք և հետևակք՝ 65 հազարք և թնդանոթք, 120 և այլ մեքենայք բազումք և խաղացուցեալ զբանակն և անցեալ ընդ Արփաջայ՝ և հզօր գետն Ախուրեան 'ի հնգետասան աւուր յամսեանն Մայիսի. յայլ և այլ տեղիս գոլով մերձ 'ի քաղաքին Կարսայ և հարեալ մեծ բանակն իւր 'ի գիւղն Ղանի կոչեցեալ, հուպ առ հուպ չնմին քաղաքի ընդ կողմն հարաւոյ առ լերի գոլով գետոյն Ախուրենոյ, և բաժանեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց 'ի չորից բանակս և հրամայեաց զդներալաց և այլոց զօրավարաց 'ի չորից կուսէ ամենայն զգուշու թեամբ սաստկապէս պաշարել զքաղաքն և 'ի նեղ արկանել զբնակիչսն և զզօրսն Օսմանեան, նաև փակել զամենայն ծանապարհս նոցա, զի «մի որ 'ի զօրաց նոցա և 'ի յայլոց ելցեն յարտաքս, որպէս զի նոքա «վշտացեալք 'ի սովու և յալ տեսակ-տեսակ պակասութեանց՝ փութով «թարց պատերազմի անձնատուր լինիցին և զքաղաքն մատնեսցեն նմա, «բայց Օսմանեանք ընդհակառակն, սկսեալ յամենայն զօրութենէ իւրեանց «ամրացուցանել զքաղաքն. նոր 'ի նորոյ կանգնէին ամրագոյն մեծամեծ «աշտարակս և զբրգունս եղեալ 'ի նոսա բազմութիւն թնդանոթաց և «մեքենայից և լցեալ զայնոսիկ բազմութեամբ զօրաց և զօրավարաց. այլ «և ամրացուցեալ զչորեքկողմն. և հատեալ խորագոյն խրամս շուրջա- «նակի քաղաքին. և յարտաքոյ քան զխրամսն բիւրատր հորս խորա- «գոյնս եռանկիւնաձև փորէին. ևս այլ ընդ այլոց մեքենայս սահմանեալ «և լցեալ վառօթս 'ի նոսա դնէին 'ի մէջ ականաց, գրեթէ այնպէս տե- «սակ-տեսակ յորդայնիւր ամրացուցին, որ յոյժ անմատչելի և անառիկ «թուէր 'ի յաչս նոցա, արդարև նոյնպէս էր: Իսկ Մուրալիս կուսակալն «արձակեալ զբազում հատուածս 'ի զօրաց իւրոց, գունտ առ գունտ առ «այն տեղիս, ուր որ գուշակէին թէ գտանին ամբարք ցորենոյ՝ հարւոյ

1877 թ. ապրիլի 12-ից սկսուելով նոր՝ Ռուս-Օսմանական պատերազմը¹ Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչի ընդհանուր հրամանատարութեամբ և հայազգի Միքայէլ Դանիէլեան Լօռու-Մելիքեանի սպարապետութեամբ՝ Նոյեմբերի 6-ին ռուսներին յաջողեցաւ զինու զօրութեամբ առնել 18 հզօր մարտկոյններով² և աւելի քան 300 թնդանոթներով պաշտպանուած անառիկ բերդաքաղաքը:

¹ Նախ քան յիշեալ պատերազմի սկսուելը, այն է՝ փետրվար ամսին Օսմանեան զօրաց հրամանատար՝ Հաճի-Լիւա-Ահմէտ փաշան առաջարկում է Կարսի հայ ազգաբնակչութեանը կամաւոր զինուոր տալ, բնիկ օսմանցի լուսաւորմանի հետ ի միասին՝ չ'ի պաշտպանութիւն հայրենեաց և յապահովութիւն կենաց և ստացուածոց. ցանկացողների թիւը հասնում է միմիայն 11-ի, որոնք սակայն չեն մասնակցում պատերազմական գործին, որովհետև թիւրք կառավարութիւնն էլ չի հրաւիրում...

² Դրանք կոչւում էին՝ Իչ-զալէ (Միջնաբերդ), Ղարաղաղ, Ղարապառլաղ, Ահալի, Ղօլթուղ, Զիմ, Թահմազ, Սուվարի, Հաֆիզ-փաշա, Արաբ, Մուխլիս, Վալի-փաշա, Ղանլի, Զախմախ, Ինզիլիզ, Քօրթուկ, Թիք-Թէփէսի և Այ-Թապիա: Ներկայումս դրանցից մի քանիսը իբրև առանձին ամրութիւն գոյութիւն չունեն. իսկ մնացեալները կոչւում են նոր անուններով՝ Մեծ-Իշխան Միխայիլ (Միջնաբերդը), Ալէքսանդր Բ. (Նախկին Զախմախը), Լազարև, Ռօօպ, Րիդակսկի, Փաղէկ, Իշխան Ս. Միրսկիլ, Բուլգիկ, Իշխ. Մելիքով, զրաֆ Լօռու-Մելիքով, Գօխանով, Ալիազով, Իշխ. Զափազազէ և Պավլով:

«Կամ մեղեր և այլ իմն պիտանի կայից, զոր բերէին զօրքն Օսմանեան «յափշտակել զայնոսիկ 'ի ձեռաց նոցա՝ զհեծեալսն կոտորել՝ և թէ որ- «քան կարողացան բերցն 'ի բանակս իւր. և զմնացեալս այրել 'ի «հուր և կամ թափել 'ի ջուր զի մի դարձեալ տիրեսցեն մահմետականքն, «որ և գտեալ 'ի բազում տեղիս և արարին ըստ հրամանի նորին. այս- «պէս յամենայն ուստեքէ պաշարեալ և 'ի դառն նեղութիւնս արկեալ «էր զնոսա, ուստի ոչ գոյր օգնութիւն նոցա. վասն որոյ անկաւ 'ի մէջ «քաղաքին և զօրաց նոցա սով, և բազումք սովալլուկ մեռանէին և եթէ «ոմանք 'ի ծարհատեալ աղքատաց կամ 'ի թուրքաց զաղթազողի ելեալ «'ի քաղաքէն և անկանէին 'ի քաղաքս... Մեծաւ զօրութեամբ խաղա- «ցին (ռուսք) զնացին և մերձեցան մեծի աշտարակին ընդ յարևմուտս

1876—7 թ. Օսմանյոց պատճառած նեղութիւններէ մասին ահա թէ ինչպէս է խօսուած Կարուց վիճակի առաջնորդական տեղապահ՝ Գրիգոր վարդապետ Աղուանեանցը իւր պաշտօնական գրութեան մէջ (1877 թ. մարտի 19-ին թ. 21) Կ. Պօլսի Պատրիարքին ուղղած՝ «Ներկայ քաղաքական տափնապի երեսէն դաւառիս ժողովըր-

«կուսէ քաղաքին որ կոչիր Ինզիկ-Թաբէի, և էր մէջ գիշեր. լայն-
«ժամ արթնացեալ Օսմանեան գօրաց և պահպանաց, բացձրացուցեալ
«զձայնս, զօրքն ռուսաց հեղան զեղան խրախուսելով և յեւեալ ընդ
«աշտարակս կալեալ զբազումս 'ի պահպանաց սրախողխող արարին և
«համարաւ յիտուն և երեք թնդանօթքն, որք կային 'ի յաշտարակի անդ՝
«զամենեցուն, զկրակարանսն սեւեռեալ բեռեցին. վասն այն՝ զի ոչ կա-
«րացեն թշնամիք կրկին առեալ ձգեցին 'ի վերայ իւրեանց. իսկ լոր-
«ժամ լուան և տեսին Օսմանեանք զաղաղակն և զառումն աշտարակին,
«այլ և լուան մերձ եղեալ զօրք նոցա, 'ի յաշտարակէ անտի և 'ի ար-
«տաքոյ գումարեալ իբրև զբազմութիւն մարախոյ դիմեալ 'ի վերայ
«զօրաց ռուսաց՝ որպէս զգազան կատաղի փողոտէին զմիմեանս և պա-
«տահեալ քաջք ընդ քաջաց, զբազում արեանց հեղումն գործէին և զմի-
«մեանս դիւթաւ յերկիր կործանէին, այնպէս սաստիկ զօրանալը
«մարտն. էր՝ որ երբեմն ռուսքն յաղթահարէին զմահմետականսն և էր՝
«որ երբեմն նոքա զռուսն մերժէին, բայց 'ի լայնմ վայրի, արի և
«քաջ սպառազէն ղեներալ Բակլանովն, որպէս զհուր թափանցիկ, փայ-
«լատակեալ զսուրն իւր, ընդ յաջ և ընդ յահեակ, որպէս զեղէզն կո-
«տորեալ 'ի վերայ թափէր զբազմութիւն զօրաց Օսմանեանց, և կամ
«որպէս զառիւժ՝ գոչէր և վարազարար յարձակեալ 'ի վերայ նոցա,
«ահագին հարուածս առնէր. և ինքն անվնաս ելանէր 'ի միջոյ թշնա-
«մեաց որպէս զէտ փայլակն, որ փայլատակեալ ելանէ 'ի յամբոյ, իսկ
«'ի սոյն խուռն պատերազմի վերաւորեալ մեռանի ամենագովեստից
«արժանի՝ քաջ ղեներալ Կավալերսկին. նա և արդէն մեռանին բա-
«զումը 'ի զօրավարաց ռուսաց: Այլ և վերաւորեցաւ անդ մեծ կնեազ
«(հշխան) ղեներալ Գազարինն, 'ի ցայն վայրի տեսեալ Մուրայի
«զգալուստն նորին ինքնին յեւեալ 'ի կառս իւր զայ ընդ յառաջ վի-
«րաւորելոյն, որպէս զի նստուցեալ զնա տարցէ 'ի տեղի իւր. իսկ
«արին Գազարին անպատիւ արարեալ զկուսակալն և ոչ յեւանէ 'ի
«կառս նորին, քանզի 'ի լայնմ խուռն և սաստիկ պատերազմին սպա-

«ղեան այս տարուան կրած նեղութիւն անտանելի է. զի
«տեղս զանուած 25—30 վաշտ արքունի զօրաց բոլոր ու-
«տեստներ տեղական ժողովրդէնէն իբրև 'ի զնոյ առնելով՝
«փոխարէն ընկալալիւն տրուեցան ապա վճարգրամ հա-
«տուցանելու կամ յարքունիս հատուցանելի տրոյն հաշ-
«ուելու, բայց ժողովրդեան մառան հրջափ դարտկեցաւ

«ռեցան վառօթք և ըմբաքարք զօրաց ռուսաց և խնդրեցին 'ի կու-
«սակալէն այլ ևս զօրս և վառօթս փութացուցեալ յօգնութիւն առաքել
«նոցա, բայց նա ընդհակառակն՝ հրամայէ հարկանել զփողն յաղագս
«յետ դառնալոյ և ոչ պատերազմելոյ. իսկ 'ի հարկանիլ փողոյն ոմն
«'ի բղէշիս յազգէն անգղիացոց գոլով 'ի մէջ զօրաց մահմետականաց,
«ծանուցեալ զեղանակ դարձի փողոյն. իսկոյն բարձրագոյ ձայնիւ ա-
«ղաղակէ առ զօրս յաշտարակէ անտի այսպէս՝ ով միսլիմանք, մի
«այլալիք, մի երկնչիք, այլ զօրացարուք, քաջարուք և լերուք այր,
«վասն զի հարաւ յետս դառնալոյ ռուսաց. ահաւասիկ դարձեալ են
«և ոչ կամին կոռել ընդ Ձեզ, ուրեմն անկերուք զէնք նոցա և որքան
«կարող էք առէք զվրէժն ձեր. իբրև տեսին զդառնալն ռուսաց,
«յայնժամ 'ի յաշտարակէն, 'ի պարսպաց և 'ի պատնէշաց, սուսերա-
«մերկ անկեալ 'ի վերայ զօրացն ռուսաց անխնայ և անողորմաբար
«կոտորէին, քանզի երկարեալ էր մարտն իբրև 'ի ժամս եօթն, նա և
«սպառեալ էր մերենայք նոցին. 'ի յայսմ անօգնական և խարդախեալ
«պատերազմի անկան 'ի զօրաց Քրիստոնէից արք իբրև ինն հազարք
«չորեք հարիւր, վասն զի զօրքն այլազգեաց տասնապատիկ աւելի
«էին քան զզօրսն ռուսաց... Դարձեալ յետ այսր կորագլուխ լինե-
«լոյն կուսակալի, արդէն հրամայէ ամենայն զօրաց չուել 'ի տեղուջէ
«անտի և զնայ 'ի մարգագետին տեղիս, անդ մերձ ընդ յեզերօք հզօր
«զետոյն Ախորենոյ շինել ինքեանց տեղի բնակութեան, այլ և հրա-
«մայէ ևս քան զևս սաստկացուցանել զպաշարումն քաղաքին իբրև
«ամիսս երիս և զկնի անցանել սոյն ամաց առաքէ Մուրայի իբրու
«ղեսպան զոմն յազգէն Յունաց՝ Արէլով անուն 'ի քաղաքն Կարս, առ
«Քէրիմ փաշայն, վասն տեղեկանալոյ և լրտեսելոյ զնոսս. իսկ 'ի
«զաղտնի ոմն 'ի հարիւրապետացն մահմետականաց զայ առ Արէ-
«լովն և ասէ ցնա՝ զիտես զի 'ի սոյն առաջակալ ուրբաթու տալոց
«են զքաղաքն ցձեզ, վասն զի ես իսկ և իսկ զիտակ եմ խորհրդոց
«մերայնոց. 'ի լսելն զայս քան 'ի հարիւրապետէ անտի, յեւեալ 'ի

« որ Հաղիւ մինչև յառաջիկայ Մայիսն ուտելիք մնայած է,
 « շատերուն սերմանելի սերմն անգամ՝ չ'մնաց, կ'վախցուի,
 « որ ձմեռն անցնելուն պէս՝ ժողովուրդ յիր ու յոսն լինի
 « դուշակելի սովին երկիւղէն: Ժողովուրդ Հետեւեալ ու-
 « տեսաներ վճարեց տէրութեան՝ 15 Հազար սոմառ տը-
 « մտիք, տեղոյս մի սոմառն մի մօրդու տարեկան ուտելիք

« քաղաքէն և եկեալ պատմէ Լօրիս-Մելիքով պօլկովնիկի և նորա
 « առեալ զնա զնացեալ 'ի վրանն կուսակալի պատմել նմա, զորս լու-
 « եալ էր... Եւ իբրև եկն ժամադրեալ օրն ուրբաթու, յայնժամ եկեալ
 « երկրորդն Միւշուրի՝ բնէշին այն անգղիացի և բերեալ զամենայն
 « ստորագրութիւնս 'ի Միւշուրէն ցետին զօրավարս և մատոյց նմա
 « և նա ետուր ընծեռնուլ ետես՝ որ առ հասարակ զօրավարք և զօրք,
 « նա և բովանդակ բնակիչք քաղաքին բարեհաճեալ են տալ զքաղաքն
 « և ինքեանց յանձնատուր լինել նմա, այսու դաշամը, որ աներկիւղ
 « լինիցին 'ի սպանմանէ և 'ի կողոպտելոյ զինչս իւրեանց. հաճեալ
 « կուսակալին դաշանց նոցա, հրամայէ այնպէս լինել... Եւ ընդ առա-
 « լօտն եկն աւետաբեր թէ՛ ահա ամենայն զօրքն թուրքաց դրօշակօր
 « և զինուք, ելեալ 'ի քաղաքէ անտի և զան դէպի բանակս մեր, յայն-
 « ժամ փութանակի հրամայեաց կուսակալին ամենայն ղեներալից, զնղա-
 « պետաց, զօրագլխոց և զօրավարաց, նա և առ հասարակ հետեակ և
 « ձիաւոր զօրաց զգննուլ զպատուական հանդերձս և ածել 'ի վերայ կրծից
 « իւրեանց ամենայն զպարգևեալ նշանս 'ի Ն օ ր ի ն Կ ա յ ս ե ր ա կ ա ն
 « Մ Ե ծ ու թ ե ն է, այլ և ունելով զամենայն պէնս 'ի ձեռս իւրեանց և
 « խաղալ՝ զալ դաս առ դաս, յարդարեալ կարգաւորութեամբ, հարկանելով
 « զբամբիոս՝ և փցելով զամենայն զփողս, և զքնարս արուեստականս
 « և երգել գերգս՝ ըստ օրինի քաջամարտիկ զօրաց, յորժամ ելանն
 « 'ի մրցմունս թշնամեաց՝ և կամ 'ի դառնալն նոցին 'ի հօգօր պատե-
 « րագմէ յաղթանակող երևեալ՝ նոյնպէս և դուք արարէք զի ահարկու
 « և զարհուրելի երևեսցիք յաջս մահմետականաց, որ 'ի տեսանելն
 « նոցա զձեզ իսպառ զարհուրեալ 'ի սպառազինութենէ ձերմէ միջա-
 « բեկեալ և սրտամափեալ մաշեսցեն... Արդ՝ իբրև մերձեցան զօրքն
 « թուրքաց յայնժամ հնչեաց ամենայն բանակն Քրիստոնէից և 'ի բազ-
 « մութենէ ձայնից արանց, և քնարաց և ամենայն երգոց արուեստա-
 « կանաց համարեա թէ հնչէր վայրն այն և մերձակայ լերինք և բլուրք
 « ընդ նոսա. աստ էր տեսարան սքանչելի և թէատրոն զարմանալի,

« է. 15 Հազար օխկայ եղ. 3 Հազար ոչխար, 5 Հազար մայր
 « փայտ վառելու, 40 Հազար օխկայ ձաւար, 20 Հազար
 « մայր փայտ ալ նորէն պիտի կտրուի և 'ի քաղաքս փո-
 « խաղրուի, քանի մը հարիւր Հազար օխկայ աղբ Կաղուզ-
 « վանէն տեղս փոխադրեց ժողովուրդ՝ իբրև թէ վարձով,

« որ լեզուօր մարդկան ոչ երբէք պատմի և մի ըստ միոջէ 'ի գիր
 « քարդենի ոչ անկանի այլ միայն ահաց և եթ է տեսանելի... Արդ՝
 « աստանօր ելեալ Մուրայնի ընդ յառաջ Միւշուրի և զօրաց նորա,
 « ողջունէ զնոսա և ապա հրամայէ ամենայն զօրաց Օսմանեանց 'ի մի
 « վայր ընկնուլ զամենայն հրացանս և զզէնս իւրեանց, և դարձեալ
 « ընդ զօրս իւր հրամայէ առնուլ զամենայն դրօշակս նոցա 'ի ձեռաց
 « նոցա և հաւաքել 'ի միում տեղոյ, որ և արարին իսկ. այլ և զկնի
 « հրամայեաց զզօրսն Օսմանեանց դաս առ դաս բաժանեալ և նստու-
 « ցանել 'ի վերայ դալար խոտոյ, և կերակրել զնոսա պատրաստեալ
 « կերակրօք, որ և կերակրեալ զսովեցեալ և 'ի սովու թալկացեալ
 « զօրքն, շունչ առին սակաւ իբրև կերին և յագեցան 'ի գեր մսեղէն
 « կերակրոց և ըմպեցին զսառնորակ ջուրն, անկան բազումք 'ի նոցանէ
 « ընդ իսալ ցաւօք և բազումք մեռան 'ի նոցանէ 'ի յաքսորանս և 'ի
 « ձանապարհի, յորժամ իբրև զգերի վարեցին զբազմութիւնս նոցա 'ի
 « մայրաքաղաքն Տփլիս... ապա 'ի նմին աւուր մտին 'ի քաղաքն
 « Կարս ամենայն զօրքն ռուստաց բազում ուրախութեամբ և ցնծու-
 « թեամբ և նստեալ 'ի քաղաքն որպէս զքաղաքապետ՝ Լօրիս-Մելիքով
 « Պօլկովնիկն և իշխել 'ի վերայ բնակչաց քաղաքին և այլոց նահան-
 « գաց Կարուց. և Մուրայն կուսակալին երբեմն զայր և մտանէր 'ի
 « քաղաքն և շրջէր ընդ ամենայն տեղիս քաղաքին և յոյժ զարմանալ
 « այնքան ամրութեան բերդից, աշտարակաց, մահարձանաց, ամրոցաց,
 « բրգաց, պատնէշաց և կրկնակի պարսպաց, նաև ակնարկելով այնքան
 « խորութեամբ խրամոց և հատեալ ականց, զորս լցեալ էին վառօթովք.
 « Թէ որպէս ալսքան ամուր քաղաքն ետուն 'ի ձեռս իւր. ևս հրամա-
 « յեաց Լօրիս-Մելիքովի որքան թնդանօթք, հրացանք և այլ տեսակ
 « տեսակ մեքենայք նա և զամենայն կայս և կարասիս պատկանեալս
 « տէրութեանն, յուղարկել հետզհետէ շարունակաբար 'ի ք. Ալեքսանդ-
 « րապօլ, նա և հրամայեաց զմիջնաբերդն ական հատանել, լնուլ վա-
 « ռօթ և քանդել զամրութիւնն նորին, որ և արարին ըստ հրամանի
 « նորին»:

« որ ապառիկ մնաց: 10 հազար սոմառ արմախք ալ նորէն
 « պիտի ժողովուրի իբրեւ կանխիկ ստակով, բայց ոչ առաջ-
 « նոյն պէս իւրաքանչիւր տան հաս բաժին ընելով, այլ
 « այս անգամին վաճառականաց ամբարներ, տասանորդողնե-
 « րուն և գիւղական երեւելաց ամբարներ կնքելով: Մի սո-
 « մառն 160 դահեկանի կ'ծախուի: Իսկ պատերազմի պի-
 « տոյքներ և թնդանօթներ քաղաքէ քաղաք փոխադրելու
 « համար, օրական 40—50 լուծք եղանց և 20—30 ալ
 « սայլը տալով հոգինին բերանին հասաւ, լքեր և յուսա-
 « հատ են: Ձմեռուան մէջ հետզհետէ եկած զօրաց բնակու-
 « թեան համար ժողովրդեան տներ պարպեցին, սառնամանի
 « օդերու խիստ դառն ժամանակին: Ձերբեղներու հասու-
 « ցած չարիքներն ալ շատ և շատ եղան: Այս ամեն վշտե-
 « րու վրայ ամսուս 5-ին էւելցաւ և քաղաքիս եկեղեցւոյ
 « կողոպտումն, որ իսպառ մերկացուցին ու տարան...»

Այդ ժամանակ Կարսի բերդապահն էր՝ Նիսէյի-
 Ափի-փաշան. իսկ պատերազմող զօրաց ընդհանուր հրա-
 մանատարն էր՝ Ղազի (յաղթող) Մուխթար-փաշան: Յի-
 շեալ ճակատամարտի կամ՝ որ աւելի ձիշտն է՝ արձակ-
 ման մէջ ռուսներէյ ընկան՝ 500 սպանուած և 1800
 վերաւոր. իսկ թուրքերը կորսրին աւելի քան՝ 6 հազար
 հոգի, գերի տուին 17 հազար զինւոր, 800 սպայ և 5
 փաշայ, 350 թնդանօթով:

ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԸ.

Հնումը՝ Կարս քաղաքը քառակուսի զիրք ունէր.
 կրկնակի, ամուր և բարձրաբերձ պարսպներով ու լայնիկ
 խրամով, որոնք, սկսեալ 1885 թ. կամ, աւելի ստոյգ,
 վերջին պատերազմից անմիջապէս յետոյ համարուելով
 աւելորդ և անպէտք շինութիւններ, իսկապէս անմաքրու-
 թեան և ապականութեան բոյն, անցան մասնաւոր ան-
 ձանց ձեռ, որ կործանելով՝ նրանց քարերը վաճառեցին
 ուրիշ շինութիւնների վրայ զործադրելու: Ներկայումս
 կանգուն կան արեւելեան և արեւմտեան պարսպների ան-
 նշան մասերը, բարձրագագաթ աշտարակների կամ բլուրների
 բեկորները միայն և երկու դռներ՝ «Բերդի-դուռ» կամ՝
 ըստ տաճկաց՝ «Գալա-դաբու» և «Միջին-դուռ» կամ՝ «Օր-
 թա-դաբու». իսկ մնացեալ՝ «Սու-դաբու» և «Պայրամ-փաշա-
 դաբու» դռները, այժմ կիսաքանդ են և սրբատաշ քարե-
 լից համարեա իսպառ մերկացած, կմախքի նման՝ միմիայն
 կրեայզագախ լիցքերի բեկորներն են երեւում, իրենց հետ
 վախճան դնելով հինաւուրց մեծութեանն ու փառաւորու-
 թեանը... այդ աշտարակները հարուստ են խաչքանդ
 արձաններով և ուռուցիկ ու քանդակուն հայկական յի-
 շտատկարաններով, որոնք, ըստ մեծի մասին, պատկանում
 են՝ Ձաքարէ սպասալարի և Իւանէի աթապակութեան
 ժամանակներին, որոշ աշխարհաշէն ձեռք Բաղրատունի՝
 հարազատ տիրապետներից անմիջապէս յետոյ, տարածուել
 է և այս տեղի վերայ...

Ըստ երևութին, քաղաքը ունեցել է հսումը ոչ թէ չորս՝ այլ երկու դռներ միայն՝ արևելեան և արևմտեան կողմերից, որոնք կոչուում էին. արևելեանը՝ «Անուշ-դուռ», իսկ արևմտեանը՝ «Խախտեաց-դուռ»։ Չհաշուելով գետնափոր անցքը, որ իջնում էր միջնաբերդի բարձրունքներից մինչև Ախուրեանի սփր, արևմտա-հիւսիսային կողմում։

Այդ ստորերկրայ անցքը, սր իսկապէս ջրի ճանապարհ է եղել բերդի պաշարման ժամանակ և այն անտարակոյս մեր հարազատ նախնիների ձեռագործ, գրեթէ տակաւին պահպանուած է իւր հազարամեայ գոյութիւնը. այսօր էլ երևում են քարեղէն կամարները, որոց միջով մի ժամանակ բարձրանում էր անցորդը մինչև գագաթ...

Արեւելեան կամ Անուշ դրան ճակատին մինչև 1885 թ. երևում էին՝ միմեանց հանդէպ կանգնած առիւծի և վագրի մեծագիր արձանները, նման Անիի վեթիսարի առիւծին, որոց միջև եղել է մի այլ արձան, երկար ժամանակներից ՚ի վեր փշրուած և համարեա բոլորովին անհետ եղած։

Հարաւային դրան ճակատին տաճկական ուռուցիկ առուերով գրուած է մի յիշատակարան որ, ասում են՝ Սուլթան-Մուրատ Օսմանեան ինքնակալի հրամանով՝ Լալա-Մուստաֆա-փաշայի արած նորոգութիւնների ամփոփ նկարագիրը լինի (1578—9 թ.)։ Սրա աջակողմեան որմը ամբողջապէս ծածկուած է զոդարիկ քանդակունքներով և եղծուած ու մաշուած խաչարձաններով։ Այդ տեղ տեսնուած է նա և Տէրունական արձան, որ ներկայացնում է աշխարհի Փրկչին Գահի վրայ բազմած, որի սպասին կանգնած է մի այլ մարդ, երկար վերարկուով, թերեւս ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ... դրանց բարձրում երեւում է քանդակուած մի գեղեցիկ սիրամարդ հայաստանի կամ արեւելքի այնքան փայփայուած ու սիրուած, բազմ-

մերանգ ու բազմադոյն փետուրներով նախշուած՝ թռչունը. նոյնպիսի քանդակունք թռչունների ուրիշ օրինակներ յաճախ պատահում է տեսնել զրիսաւորապէս Անիի աւերակներում, թերեւ միեւնոյն քանդակագործի ձգանց արտադրութիւն։ Սիրամարդի բարձրում մի առանձին քարի վրայ կարդացուած է.

«Ճալալ արդեանց

զկուղպակն որ ի

բազազնոյն է

և զաներ պահէզի

կէսն. զբէկմամբ.

անախս ով որ խաբանէն

զովեալ եղիցի այ

Ամէն»։

Նոյն որմի վերայ, մոխրադոյն կարծր վրմի ճակատին, ուռուցիկ տառերով գրուած է՝

ԻՈԼԳԹՎԻՍ ՇԻՆԵՑԱԻԲՈՒ ՐՋՆՍ:

Այդ քարերի անկանոն դասաւորութիւնը, մանաւանդ որ նրանք զետեղուած են աղիւսների մէջ, հաստատում են վերջին ժամանակների դործ լինել, թերեւ հափիզ-Մուստաֆա-փաշայից՝ 1772 թ. վերանորոգուած, որ անտարակոյս պարսպի զանազան մասերից թափուած յիշեալ քանդակունք քարերը պատեղ փոխադրելով՝ կազմել են այդ որմը։—Միջնաբերդի արեւելեան կողմում, հին բրդերից մէկի վերայ քանդակունք փոքրիկ խաչարձանի ներքև կարդացուած է տակաւին՝

«Շնորհիւն այ և ողորմութեամբ թագաւորին

Մերոյ ըռուսուտանայ մէք Կարույ քրիստոնայքս

Մեծ եւ փոքր շինեցաք զբերդներս ի յիշատակ

Մեզ եւ պատրոնին մերոյ»:

Արեւելեան աշտարակներից մէկի վերայ քանդակուած է՝

«ԹՎԻՍ: ՈԶԳ: 'ի Թագաւորութեանն Ընդունաւայ

յաթապէկութեանն Իվանէի մեք Կարույ Քրիստոնէքս շինեցաք զբերդներս 'ի հալալ արդեանց մերոյ»:

Մի ուրիշ բրդի վերայ՝ «ՈԶԳ (1234) Տէր Խճ զաւրացո... զԹագաւորն մեր... լեր այլ ազգեց կաշարեցաւ բրջներս ձեռամբ ընձկանն Գագնին եւ Ոլտնին»:

Նոյն կողմը մի այլ տեղ՝ «Շինեցաւ բուրջ... ի Թէ տասն... ա ի ար... ցելում սպասալար Թաղիատին ճա... ող... յաղաւթս»:

Մի ուրիշ արձանագիր՝

«ՈԶԵ (1236) որ... բրջներս

Երկրորդ... հրամանաւ... իս ամիր մուշ-

րիւ Աբրէմայ... ից արքային ինքնակալ

Ընդ... յն որ ազապի Թագաւորի որ

այսմ ամին... (Թա) գաւորութիւն իւր:

Մխիթար գրիչ եւ նկարիչ»:

Այդ պարսպները կամ շատերը բրդերից կրում են իրենց ճակատին համառօտ յիշատակարաններ. հարուստ են խաչերով ու զանազան քանդակած արձաններով. սակայն է՝ որ կործանող ձեռքեր աշխատել են մի վայրկեան առաջ հայ ազգի մեծութեան այդ խօսուէն վկաններն եւ բնաջինջ անել զլորել զերեղման... եւ է՝ որ՝ ժամանակի հօսանքն է մաշել ու քայքայել:

Պարիսպները շինուած են Բաղրատունիների տիրապետութեան ժամանակ, բայց նախ քան երկրորդ նորոգումը. ԺԲ դարը՝ ոչ մի յիշատակարան չի երևում: Դրանք բոլորն էլ որձաքարից են շինուած, տեղ-տեղ միայն սրբատաշ:

Կարսի պարսպները թէև արտաքին գեղեցիկութեամբ չեն կարող նմանիլ Բաղրատունեաց տան անդամներից հաստատուած մնացեալ բերդերին ու աշտարակներին, սակայն անհամեմատ ամուր են, թանձր եւ անառիկ:

ՀԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ՝ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

Թէ հնումը՝ Կարսի բաղդաւոր եւ բաղմահայ ժամանակ, որքան եկեղեցիներ են եղել, այդ մասին պատմութիւնը զրեթէ լուծմ է, սակայն կենդանի աւանդութիւնը շօշափելի փաստերով հաւաստիացնում է 12 լինել: Իտալացի (Վենետիկցի) մի պատմագիր, որ 1578—9 թ. աւանաւան է եղել Կարսի նորոգութիւններին, հաշուում է 60 եկեղեցի, անտարակոյս Իսլամական մզկիթները, չ'ընկելով Քրիստոնէական տաճարներից:

Ներկայումս կանգուն կան մի քանիսը հայկական հին տաճարներից եւ տեսնուում են եկեղեցիների կիսաքանդ մնացորդներ, որոնք են՝

1, Աբասաշէն ս. Առաքելոյ եկեղեցի. երբեմն «Գոււմբէթ-Չամի» տաճկաց. . .

2, Սուրբ Նշան (Թիւրքաց ժամանակ՝ «Թաս-Չամի») Թերեւս Առաքելոյ եկեղեցուն ժամանակակից. առանց սեան. միջակ մեծութեամբ եւ հնումը՝ զմբէթաւոր, նման Խճկոնից ս. Կարապետին: Դա նորոգուեցաւ հայոց ձեռ անցնելուց անմիջապէս յետոյ, այն է՝ 1883 թ. ուր եւ լինում է ժամասացութիւն: «Սուրբ Նշան» կոչուեցաւ իսկապէս այն պատճառով՝ որ փոքր ինչ հեռու գտնուող յարդանոցի դրան հետ դրուած վիմի ճակատին դրոշմուած էր՝ «Սուրբ Նշան ս» բառերը:

1 «Այրարատ» Հ. Դ. վ. Ալիշան (երես՝ 82):

3, Սուրբ Նշանից սակաւ ինչ հեռու, այժմեան Յունաց եկեղեցին, սաղաշէն, կամորակապ, առանց զմբէթի: Դա Օսմանցոյ տիրապետութեան ժամանակ կոչուելիս է եղել՝ «Պէշիկ-ջամի»¹ և երկար տարիներ եղել է Իսլամական աղօթատուն: Արտաքուստ, արևելեան որմի վերայ, մանր խաչքանդակներով հետ, նեղ և փոքրիկ պատուհանի բարձրում քանդակուած է 8 տող հայերէն, այժմ համարեա անվերժանելի, արձանագրութիւն, որ սկսուում է այսպէս՝ «Տ է ր ւ թ ո ղ ո ր մ ե ա...» այնուհետև նկատելի է՝ «Թվ. հայոց ՈԶ.»: 1880 թ. տրուեցաւ Պէշիկ-ջամին յոյն ազգաբնակչութեան:

4, Սուրբ Փրկիչ կամ ամենափրկիչ եկեղեցի, որ գտնուում էր միջնաբերդի ներքեւ, նրա արևմտա-հարաւային կողմում, բարձրաւանդակի կրճ.քին դրուած: Դրանք զոյգ զմբէթաւոր մատուռներ էին, զանազան մանր շինութիւններով շրջապատուած: Այդ շինութիւնը 1883 թ. վաճառուեցաւ հրապարակական աճրդախօսութեամբ. քարերը փոխադրելու պայմանով՝ գնեցին մասնաւոր անձինք 30 բուբլու և իսպառ քայքայուեցաւ 1887 թ.: Մասնաւորապէս ս. Փրկչի գոյութեան մասին վկայում է նա և Ալեքսանդրապոլի ս. Աստուածածնի եկեղեցում գտնուող գրչագիր «Այսմաւուրբի» 1713 թ. գրուած յիշատակարանը:

5, Սուրբ Գրիգոր (ըստ աւանդութեան), որ եղել է «Օրթա-գաբու» թաղի մէջ, այժմեան Յունաց նորաշէն եկեղեցու տեղում. էջմիածնի Տաճարի ուրուագծով կառուցուած. — զմբէթաւոր և հոյակապ: Այդ տաճարի բեկորները երևում էին մինչև 1885 թ. որոյ վերայ (հմբի) հաստատեցին յոյները իրենց եկեղեցու շէնքը... իւր ժամանակ ցանկացողներ եղան այդ իսկ վայրում վերահիմ-

¹ Կենդանի աւանդութիւնը կոչում է դրան՝ «Սուրբ Գէորգ»:

նել հայկական եկեղեցին, սակայն պատէհ դէպքից օգուտ քաղել անյարմար դատւ վիճակիս հոգեւոր զործերի սրբազան կառավարիչը. . .

6, Այժմեան ս. Աստուածածին եկեղեցու տեղում եղել է հին՝ ս. Աստուածածնի մատուռը, որ մի քանի անգամ քայքայուել ու վերստին նորոգուել է:

7, Առաքելոց եկեղեցու մօտ, նրա արևելա-հարաւային կողմում, կար մի ուրիշ՝ զմբէթաձև շինութիւն կամ մատուռ, որի յատակը ծածկուած էր քարեղէն կամարով և տւանդութեամբ պատմուում է թէ զորանում հանգչում են հայոց Սմբատ արքայի որդի՝ Աբաս Ա. թագաւորի աճիւնները. և իրօք, 1889 թ. գրեթէ նոյն տեղի վերայ, այժմեան պահպանաց բնակարանի հիմքը փորելիս՝ յայտնուեցաւ նշանաւոր քանակութեամբ մարդկային ոսկորներ ու զանդեր¹. ինքս անձամբ ականատես եղայ Աբասեան դերեզմանը բանալիս, որը սակայն բացուած էր մի անգամ ևս 1884 թ. և. . .

Այդ շէնքը երբեմն տաճկաց ձեռ յարգանոց և երբեմն անմաքրութեան տեղի էր, որ վերջ ի վերջոյ հաւասարեցաւ զեանի հետ (խառնուեցաւ եկեղեցու հրապարակին) և 1891 թ. իսպառ անհետ եղաւ:

8, Այժմեան տաճկաց «Էվլիա-ջամին», ուր գտնուում է և ս. Մինաս անունով նահատակի դամբարանը և որը ուխտատեղի է թէ՛ Քրիստոնեայ և թէ՛ Իսլամ ազգաբնակչութիւնների համար:

9, Միջնաբերդի մէջ գտնուող՝ ս. Սարգիս անունով մատուռը, որ թուրքերը քայքայեցին 1873 թուականին:

10, Եկեղեցու հիմք յայտնուեցաւ 1890 թ. այժմեան՝ նահանգապետի փողոցում, խճուղին բանալիս:

¹ Հաւանական է ենթադրել թէ՛ այդ մատուռը թագաւորական ընտանիքի հանգստարանն է եղել Կարսում:

11, «Պէշիկ-Ջամնույ» (այժմ Յունաց եկեղեցի) ոչ այնքան հեռու, դէպի արեւելք, գրեթէ պարսպին կից, Անւոյ դրան մօտ, գտանւում է մի այլ Հայկական եկեղեցու քնացորդ, որի ձախակողմեան աւանդատունը ամբողջապէս՝ և հարաւային ու արեւելեան որմերը կիսով չափ՝ կանգուն կան տակաւին:

12, Ս. Նշանից ոչ այնքան հեռու, դէպի հարաւ, տսում են՝ եղել է մի ուրիշ եկեղեցի, որի խաչարձաններից մէկի պատուանդանն է այն քանդակուն վեմը՝ որ ինչպէս յիշեցինք իւր տեղում, դրուած էր յարգանոցի դրան հետ և որի վերայ փորագրուած է՝

— «Ես Մելիքս որ կանգեցի սուրբ Նշանս ինձ և «Ծնողաց իմոց Մխիթարա և Սիմին»:

ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Մերա աբքայի որդի՝ Աբաս Ա. 930 թուին հիմնեց այստեղ Երկոտասան Առաքեալների անունով Աստուածային տաճարի շինութիւնը և աւարաց 12 տարւայ ընթացքում, այն է՝ 942 թ.:

Խօսելով Աբխազաց Բեր կամ Թեղաս թագաւորի ամբարտաւան մտադրութեան և արշաւանքի մասին՝ առաջ է բերում Ասողիկ՝ «Շինեալ թագաւորին զկաթու- «ղիկէն սուրբ ի քաղաքին Կարուց վիմարդեան արձանօք, «որձաքար պողովատատաշ վիմօք, բոլորապէս դմբէթա- «ւորեալ պայծառ դարգուք երկնանման խորան»¹:

Այդ եկեղեցին ցարդ պահպանում է իւր ըստ պատմադրին՝ «գեղեցիկ յօրինուածի» պատկերը: Արտաքուստ գրեթէ բոլորշի՝ ութանկիւնի՝ ձև ունի, իսկ ներքուստ

խաչաձև է: Գորշ կամ բաց-թխագոյն կարծր՝ տեղական որձաքարից՝ կոփածոյ:

Գմբէթը բարձրանում է ներսից առանց սեան և բաժանւում է դրսից՝ 12 անկիւնների, որոց իւրաքանչիւրի հետ, կրկնակի սիւների վրայով բոլորւում են քանդակուն կամարները, իրենց բարձրում պահելով 12 առաքեալների, ոչ այնքան կոկ և ճարտարարուեստ, կանգուն արձանները: 'Ի դէպ՝ պէտք է նկատել, որ մեր նախնիքը և առ հասարակ ժամանակակից ճարտարապետութիւնը կամ, որ աւելի ճիշտն է, քանդակագործ-քարտաշը բաւականին անփարժ և անընդունակ է եղել ներկայացնել մտրղը այնպիսի կերպարանքով ու ձևով, ինչպէս որ է՝ նա իւր իսկականութեամբ... զննենք մի քանիսը դրանցից. Տիկօռու ս. Երրորդութիւն վանքի արեւմտեան պատի ճակատին երևում է, ուռուցիկ, շինող նախարարի՝ Սահակ Կամարականի կիսարձանը. Մրէնու Կաթողիկէի հիւսիսային դրան ճակատին քանդակուած է Դաւիթ Սահառունին իւր թամբած ձիով և սպասաւորներով. Նաւիճի վանքի վերայ երևում են վեղարանման զիսարկներով, վանքի մակարդակը ձևաքերին բռնած՝ Զաքարէ սպասաւորը և Իւանէ Աթարակը և 'ի վերջոյ՝ Անւոյ մէջ 1892 թ. ուսուցչապետ (պրօֆեսոր) պ. Մառի գտած եկեղեցում, շինողի կիսարձանը. այդ բոլորը բաւական կոշտ են, անտաշ և անձաշակ. սակայն ընդհակառակը՝ վեր առէ՛ք դուք միւս քանդակները, խաչարձանները, որոնք հիւսուած են ծառերի, ծաղիկների, խաղողի ողիղջների և ուրիշ զանազան բոյսերի ու կենդանիների պատկերներով. նայեցէ՛ք աննման սիրամարդին ու աղաւնիներին, որքան հրաշալի են դրանք իրենց տեսքով որպէս ամենանուրբ և հազուադիւս քանդակներ, մանուածքներ ու հիւսուածքներ... զննեցէ՛ք նա և հազարամեայ մանրաշար մօղայիքները և սքանչացէ՛ք, որովհետեւ ան-

¹ Ասողիկ. (Երես՝ 172):

Հաւատալի է թուում թէ մարդկային ճգանց ու երկաթեայ զործիքների արտադրութիւն լինին դրանք... և այն՝ Հայկական միջնադարեան ժամանակներում:

Գմբէթի վերին մասը եղբուած է քանդակուն զորնիւներով, ինչպէս և ստորինը, որի հետ ձգուած են կիսաբոլոր և բազմաձաղ շերտերը, որոնք սակայն նախ քան՝ 1879 թ. ծածկուած էին դեղին ու կանաչ ժանդով ու խիտ մամուռով, տեղ-տեղ էլ մերկայել էին սրբատաշ քարերից ու թռչունների ապաստանարան դարձել:

Հաւաստիացնում են, որ Օսմանցոյ տիրապետութեան ժամանակ ունեցել է իւր վերին մասում մի շարք Հայկական արձանագրեր, սակայն թէ ինչո՞ւ վրիպել է դա հետաքնին աչքերի տեսութիւնից, անլուծանելի է, դուցէ ծածկական երկիւղը անմատչելի է կացուցել Քրիստոնեայ զննողին... իսկ ներքուստ՝ հաստատապէս վկայում են՝ Հայկական յիշատակարանի գոյութիւնը, որ այժմ ծածկուած է ծեփով:

Հարաւային որմի վերայ, դրան ձախ կամ արեւելեան կողմում, փոքրիկ պատուհանի ներքեւ, քանդակուած կայ, Անիի առիւծի նման, բայց փոքրադիր, մի առիւծ, որ տնտարակոյս Բագրատունեաց իշխանութեան զինադրոշմ՝ պէտք է համարել:

Մօտաւորապէս 1000 տարի առաջ Ափխազաց Բերթաղաւորը, լսելով այդ նորաշէն տաճարի այնքան փառաւոր և վայելուչ շինութեան մասին, չար նախանձից կուրացած՝ դեսպան է ուղարկում Աբասի մօտ յայտնելու, որ Հայոց դաւանութեամբ չօրհնէ եկեղեցին, այլ սպասէ իւր գալստեան, որովհետեւ կամենում է կատարել երկեղեցու օրհնութիւնը Քաղկեդոնական ծէսով: Եւ ահա զին զօրութեամբ հասնում է Կուր գետի ափերը: Աբաս իւր այրուձիով աճապարում է փշրել ամբարտաւանի եղջիւրները՝ դէմ է գնում պատերազմելու. «Եւ Հայոց

« զօրացն քաջապինդ զօրութեամբ հետամուտ եղեալ՝ սրոյ
« ճարակ տային զամենեսան, առեալ յաւարի զբանակս
« նոցա, և ձերբակալ արարեալ զամբարտաւանն Բէր՝ ա-
« ծին ՚ի քաղաքն Կարուց: Ասելով ցնա թագաւորին՝ «Տեա-
« ցես զգեղեցկաշէն եկեղեցիդ, զի այլ ոչ ես տեսանելոց. և
« հրամայեաց փորել զաչս նորա: Իսկ զխաւարեալ պատ-
« կերն արծաթով դնեցին աղբ նորա և ուխտ խաղաղու-
« թեան ընդ Հայաստանեայցս հաստատեցին երդմամբ՝ մի
« այլ լինել պատերազմ ՚ի մէջ նոցա»¹:

Թէ և Կարսը փոփոխակի կերպով անցել է՝ Վրացոյց, Յունաց, Պարսից և հաղարացոյ ձեռ, սակայն յիշեալ եկեղեցին մինչև 1746 թ. Հայոց սեպհականութիւն էր և ճանաչւում էր «Մայր եկեղեցի» անուամբ. վերոգրեալ թաւկանից նա դարձաւ Իսլամական աղօթատուն և կոչւում էր «Գումբէթ-Ջամի»:

1829 թ. ռուսների նուաճումից անմիջապէս յետոյ, Հայերը տիրացան եկեղեցուն. այդ տեղ (Առաքելոց եկեղեցում) մի անգամ ևս կատարուեցաւ ջորհնեաց հանդէսը և զատկական տօնը... այնուհետեւ, երբ վերստին յանձնւում է Կարսը Տաճկաց ձեռ, Հայերն էլ բնակա-նաբար թողնում են «Գումբէթ-Ջամին» և կամովին շատանում են «Ժամատան» և «Չուխուր» թաղերի եկեղեցիներով... Տաճիկները խղճահարութիւն են համարում այդ տեղ վերստին աղօթել Իսլամի Ասածուն, ուստի և վերոգրեալ ժամանակից դառնում է նա երբեմն զօրաց համար Հայահատիկի շանմարան և երբեմն ռազմամթերանոց...

¹ Ասողիկ. (երես՝ 172 և 173):

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

1662 թուականի Յարութեան տօնին, մի շարք ուրիշ քաղաքների հետ, Օսմանցիք, Մեծ-Վէլիք՝ Ահմէտ փաշա Քէօփրիւլիւ օղլու թելադրութեամբ ու հրամանով, կործանեցին Կարսում գտնուած Հայկական մատուռն ևս և յոյցեր արին կոտորելու Գրիստոնեայ ազգաբնակութիւնը Օսմանեան կայսերութեան մէջ¹... յիշեալ մատուռը դրուած է եղել միջնաբերդի ներքեւ, ժայռոտ բարձրաւանդակի լանջին, հէնց այժմեան ս. Աստուածածին եկեղեցու տեղը: Դա եղել է ս. Նշանի նման մի փոքրիկ զմբէթաւոր վանք, վայելուչ շինութեամբ:

Այդ ընդհանուր հալածանքից 29 տարի յետոյ, այն է՝ 1691 թ. երբ մատուռը իսպառ քայքայուած է եղել, տեղական հայազգի ժողովրդեան ջանքով նորոգուել է², բայց այս անգամ գրեթէ բոլորովին անշուք և անպաճոյճ նման գիւղական եկեղեցու, առանց զմբէթի, փայտածածկ: Այնուհետև՝ 1851 թ.³ փոքր համարուելով զետեղել իւր մէջ եկեղեցասէր ժողովրդեան բազմութիւնը, արեւմտեան

¹ Աղէքսանդր Երիցեանց, Տաճկաստանի Հայոց իրաւունքները, «Փորձ» 1876 թ. № 1. (եր.՝ 371) — ² Ժամանակակից յիշատակագրեր (անտիպ): ³ — Այդ հանգամանքը ապացուցում է նա և Յովհաննէս ք. Սահառունու արձանագրութիւնից (նոյն եկեղեցու արեւմտեան պատի վերայ):

որմը բաւական առաջ է տարւում սակայն այդ փոփոխութիւնն ևս ոչ զոհացուցիչ լինելով՝ 1864 թ. Յովհաննէս արք-եպիսկոպոս Ռշտունու առաջնորդութեան ժամանակ, մի առանձին հոգաբարձութեան նախաձեռնութեամբ, հմբից վերանորոգում է: Շինութեան հոգաբարձուք եղել են՝ զազաղ Պօղոս Մելքոնեանց և Յովհաննէս Մարոյեանց:

Ձեռնարկութեան սկզբում, բացի բաւականաչափ նիւթից (մթերքից), եկեղեցին ունեցել է 33 հազար ղուռուշ¹ պատրաստի դրամ: Համարեա նոյն թուականին վերջանում է կառուցման դործը, ծախսելով 90 հազար ղուռուշ. աւելորդը հայթհայթում է բնիկ ժողովուրդը իւր ջերմեռանդ տուրքով:

Եկեղեցին՝ իւր նախկին կամ սկզբնական անուամբ՝ կոչւում է սուրբ Աստուածածին: Քառակուսի զիրք ունի, փայտեայ ծածկով, ներքուստ փայտեղէն սիւների վերայ ձեղունը հաստատուած: Ունի զոյգ դռներ, 6 հատ քառակուսի մեծ և 8 հատ մանր, բոլորը պատուհաններով և մի փայտաշէն անձաշակ զանգակատնով: Ծանր է տակ, որ եկեղեցին թէ՛ ներքուստ և թէ՛ արտաքուստ բաւական անշուք է և անպաճոյճ...

Ներքուստ, ձախակադմեան խորանի ճակատին քանդակուած է հետեւեալ արձանը.

«ՇՆՈՐՀԻԵԻ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՆՈ-
«ՐՈԳԵՑԱԻ Ի ՀԻՄԱՆՑ ԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
«ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1864 ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՌԹԺԳ. ԱՐԴ-
«ԵԱՄԲԺ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ Ք. ԿԱՐՈՒՑ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ
«ՂԱԶԱԶ ՊՕՂՈՍԻ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՐՏՕ-
«ՅԵԱՆ, ԶՕՐԱԲԱԲԷԼ ՔԱՅԱՆԱՅ ՂՕԼԱՆՃԵԱՆՑ»

զրեցի:»

¹ 100 ղուռուշը հաւասար է 1 «մէձիտիա» ոսկու, կամ այժմեան ոռուսաց դրամով՝ իւրաքանչիւր ղուռուշը արժէ՝ 8—9 կոպէկ:

Արտաքուստ, արեւմտեան դրան կիսաբոլոր քարեղէն շրջանակի մէջ, սպիտակ մարմարիօնի վերայ, քանդակուած խաչի թւերի հետ, ուռուցիկ տառերով գրուած է՝

ՏՐ | ԽԾ
—+—
ՅՆ | ՔՆ:

Նոյն խաչի պատուանդանի ներքեւ՝ ուռուցիկ տառերով՝ «Սուրբ խաչս կերտեալ եւ օծեալ ի Գրիգոր վարդապետէ պատրիարդէ սրբոյ Քաղաքին Երուսաղէմի շնորհակցի վասն փրկութեան հոգւոյ Ղարսեցի Մահապատ Պապականին եւ ծնողացն եւ եղբարցն եւ ամենայն զարմիցն ի թ. ՌՃՂԳ» (1744):

Նոյն դրան բարձրում, խաչաձև պատուհանի վերայ՝

ՏՐ | ԽԾ
—+—
ՅՆ | ՔՆ:

1864 — Յնիս:

Նոյն դրան ճակատին, փոքրիկ խաչարձանի ներքեւ՝ «Սուրբ խաչս յիշատակ է Վանեցի Նաղարեանց Թումասեան Յովհաննէսին եւ ընտանեացն թվին ՌՅԳ» (1854):

Նոյն որմի վերայ, դրան ձախակողմեան պատուհանի բարձրում քանդակուած է՝

«Ի ՌՅ: Թվիս հայոց նորոգեցաւ սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս հայոց քարամբբ ննջեցելոյն գերեզմանատան: Գրիգ. քահանայ Օհաննէս Մահապատեանց: Յակովբէն Կարսեցի»:

Եկեղեցին ունի մի հին զրջագիր աւետարան. «Կարմիր աւետարան» անունով, որ գրուած է միջակ հաստութեամբ, գունատ-դեղին, մոմած (յղկած) թղթի վերայ, հայկական՝ ՌԽԸ (1599) թուականին եւ ճոխաց-

ուած է 31 հատ ընտիր Տէրունական, խորանապատկերներով եւ չորս աւետարանիչների գունաւոր նկարներով. երկսին եւ բոլորագիր: Դրուած է հին, աղանակուռ, արծաթապատ կազմի մէջ եւ համարոււմ է հրաշագործ:

Դրել է Մոկացի Մելքիսեդէկ քահանան՝ «Ի քաղաքն Մոկաց ընդ հովանեաւ նր. Գ. խորանայն տմենասուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննու Մկրտչին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային: Ի կաթողիկոսութեան Աղթամարայ ՏՆ Գրիգորի եւ ս. Էջմիածնայ ՏՆ Տէր Դաւթի»:

Նոյն յիշատակարանի մէջ երեւում է մի երկրորդ անձն՝ չիղանցի Խաչատուր քահանայ, որպէս սուրբ աւետարանի զարգարող՝ «Ոսկով եւ լազվարտով եւ այլ եւ ընդ-երանդ գունով» Թէոփոպոլիս կամ Էրզրում քաղաքում, դարձեալ նոյն՝ 1599 թ. աւետարանը գրել է տուել պարոն Խօջայ Խաչատուր՝ «այրն գովելի յիշատակ բարի եւ բարեխօս առ Քրիստոս հոգւոյ իւրոյ»:

Ժամանակակից յիշատակագրները վկայում են, որ 1774 թ. ս. Էջմիածնից բերել են Կարս ս. Գեղարդը, իսկ 1790 թուականին Փրկչական Խաչափայտի մասը, սուրբ Արիստակէսի աջը, ս. Գէորգի գաղաթը եւ ս. Ամենափրկիչը, որոնք անտարակոյս վերադարձրել են Մայր-Աթոռ՝ կարիքը վերջանալուց յետոյ, սակայն այդ վերջին հանդամանքը չի յիշատակուում:

1826 թ. բերել են այստեղ ուրիշ մասունքներ, որոց մասին ասում է մի յիշատակագիր՝ «Ի Թուոջ ՌՄՃԵ. յամսեանն հոկտեմբերի 6, օրն շաբաթ, տօն էր սրբոյ ՀԷ (72) աշակերտացն Քնի, սրհաթմու զնա-ցինք մինչի Բօստաններն սուրբ Յախորայ աջին եւ նր Գեղարդայ դաստարակին քահանայիւք եւ Ժողովորդք շարահանօք բերինք սուրբ եկեղեցին աղօթիւք եւ արտասօք: Սուրբ աջն եւ դաստարակ բերողն էր Արդվինեցի Գրիգոր արքեպիսկոպոսն եւ նորին փոքրաւոր Գէորդ վարդապետն»:

Նորանուաճ Կարույ նահանգի եկեղեցիները, զրանց թվում և քաղաքի ս. Աստուածածին եկեղեցին, հոգևոր Կառավարութեան բացմամբ, այն է՝ 1887 թ. ենթարկուեցին վարչական նոր կազմակերպութեան... ամենուրեք ընտրուեցին և հաստատուեցան նոր երեսփոխաններ:

Ս. Աստուածածինը ունի, միջին հաշուով, զուտ արդիւնք տարեկան՝ 800 ռուբլի: 1888/90 թուականներին արդիւնքով կառուցուեցան այժմեան երեք նորաշէն կրօնականները, որոնցից տարեկան վարձադրամ ստացուում է՝ 375 ռ. այժմ (1892 թ.) եկեղեցին դրամադուլիս չունի, միայն կայ 3 հազար ռուբլու չափ ապառիկ:

Կայուածներն են՝ 3 նորաշէն կրպակներ, որոնց արդիւնքը, հոգևոր Բարձրագոյն Իշխանութեան տնօրէնութեամբ յատկացուած է տեղական եկեղեցական երկսեռ դպրոցներին: 106 դեսատին տարածութեամբ հող քաղաքիս «Սուտ-խլի-դիւզ» անուանեալ դաշտավայրում, որ ստացուեց 1888 թուին, Կարսի նախկին փոխանորդ՝ Տ. Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեանի յատուկ ջանքովն ու միջնորդութեամբ... նպատակով դրա արդիւնքը գործադրել Կարսում կառուցանելի հայկական եկեղեցու շինութեանը, սակայն ս. Սինօդի տնօրինութիւնով 1893 թուից սկսեալ վարձադրամներից 200 ռ. տրուելու է նպաստ յիշեալ դպրոցներին և մնացեալ՝ 47 ռ. յօգուտ կառուցանելի եկեղեցուն¹: Յաջորդարանը, հոգևոր Կառավարութեան դիւանատունն ու մի քանի ուրիշ շինութիւններ, որոնք առանձին և ոչ ինչ արդիւնք չեն բերում:

Ս. Աստուածածին եկեղեցին, յայտնի է, որ վերջին ժամանակներում երեք անգամ մատնուել է կողոպտման՝ 1874, 1876 և 1877 թ. մարտի 5-ին:

¹ Յիշեալ հոդը տրուած է կապալով 1889 թ. վեց տարի ժամանակով, տարեկան՝ 247 ռ.:

Հին և նոր ս. Աստուածածին եկեղեցիներում, կամ ընդհանրապէս Կարս քաղաքի մէջ պաշտօնակատար քահանայք յիշուում են՝

- 1094 թ. Մատթէոս երէց, որ Սուքման-ամիրայի ստիպմամբ ուրացաւ Քրիստոսին¹:
 նախ քան՝ 1165 թիւը՝ Խաչատուր քահանայ (յետոյ եպիսկոպոս).
 1638 թ. Ստեփաննոս քահանայ.
 1639—80 Յովհաննէս քահ. (Կիրակոսի որդի).
 1689 Կարապետ քահանայ հայապցի.
 1690—1725² Ներսէս քահանայ (Տէր-Յովհաննէս Կիրակոսեանի որդին).
 — Թորոս աւագ երէց.
 — Երեմիա քահանայ.
 — Եսայի »
 — Մեսրոպ »
 — Զաքար »
 1750 Յովհաննէս »
 1796 Սարգիս » (նահատակ).
 1798 Յարութիւն » Քեանդարեան.
 1805 Յակովբ »
 1806 Մեծ Տէր Աւետիս քահանայ վարպետ (վարժապետ).
 — Դաւիթ աւագ երէց.

¹ «Սուքման անուն ամիրայ եկեալ 'ի Կարս, և երկու արս 'ի զլիսաւորաց քաղաքին նահատակեաց հրով, և զեպիսկոպոսն և երէց «մի Մատթէոս անուն եղ 'ի բանտի. և սպառնայր չարաչար տանջել «զնոսա և սպանանել եթէ ոչ ուրանան զՔրիստոս. յորմէ զանգիտեալ «ուրացան զՔրիստոս՝ եպիսկոպոսն և զերէցն Մատթէոս...» Յայսմաւորք, արեգի ԻԲ. (մարտի 30):—² Կարսում գրուած մի յիշատակարան յիշում է նա և՛ Սահակ, Ղազար և Առաքել քահանաներ, բայց նոյն քաղաքի մէջ թէ մի այլ տեղ՝ անորոշ է, ուրեմն և կասկածելի:

- 1807—10 Գաբրիէլ քաչ. Տէր-Յովհաննիսեան
(վախճանեալ 1810 թ. փետր. 21-ին).
1816 Յարութիւն քաչանայ Տէր-Գաբրիէլեան.
1820 Աբրահամ »
1821 Յովհաննէս » Տէր-Գաբրիէլեան¹.
1816—30 Աւետիս » Աւետիսեանց.
Խաչատուր » Տէր-Սարգսեան (նա-
չատակի որդին).
Սիմէօն »
Պօղոս »
Կիրակոս » Շէկանեանց.

¹ Տէր Երեմիա քահանայի Թոռան որդի՝ Յովհաննէս քահանան ծնունդ էր՝ 1785 թ. Կարս քաղաքում. նրա հայրը կոչւում էր՝ Գաբրիէլ քահանայ Տէր Յովհաննիսեան. սկզբնական անունը լինում է Պապ: Տարրական կրթութիւն ստանալով իւր ծնողի և ժամանակակից մանկավարժ՝ Մեծ Տէր Աւետիքի մօտ, սկսում է պարապել ոսկերչութեամբ (հմուտ է եղել նա և ժամագործութեան և կազմարարութեան արհեստներին): 34 տարեկան հասակում պատահում է նրա հետ հետեւեալ, ուշադրութեան անժանի, եղբերգական դէպքը. Պապի աներ՝ Մահտեսի Գէորգ աղա Չարթիկեանցը, որ տեղական Նահանգապետի գանձապահն է լինում, փաշայից զադտնի հետանում է բոսնիցի նոր նուաճած՝ Խլղարաքիլիսա անունը: Փաշան (Նահանգապետը) լսելով այդ և կամենալով յագեցնել իւր վրիժառութեան ծարաւը, հրամայում է ձերբակալել նրա բոլոր ազգականներին, որոնց Թում և Պապին (որպէս Մ. Գէորգ աղայի փեսային): Երիտասարդ տղան լսելով փաշայի հրաւերը, հազնում է իւր նոր, կարմիր սանդալները, կարծելով շնորհաբաշխութեան արժանանալ... սակայն ամուր կապանքների մէջ դրւում է մօին զննանում, սպասելով հետեւեալ չարաբաստիկ աւուր, որ պէտք է մեռնէր կախաղանի սեան վերայ: Պապի բարեկամները եղելութեան մասին անմիջապէս հաղորդում են նրա եղբայր՝ Ռափայէլին, որը այդ ժամանակ լինում է մերձաւոր զիւղերից մինում: Հէնց նոյն ժամին, երբ արինարբու դահիճը պատրաստում է անպարտ կալանաւորներին կախաղան բարձրացնել, Ռափայէլը ժամանում է Կարս և, որպէս փաշայի սիրելի ժամագործը՝ համարձակում է նրա ողորմութիւնը հայցել..

Նոյն՝ 1830 թ. ընդհանուր դաղթականութեան ժամանակ յիշուած են Կարսում ծխատէր քաչանայք, որոնք իրենց բանաւոր հօտի հետ դաղթել են Կումայրի (Ալէքսանդրապօլ) և այնտեղ էլ կնքել են իրենց մահկանացուն.

- Մարկոս քաչանայ Տէր-Կարապետեան.
Յարութիւն » (Մրոս).
Կիրակոս »
Մանուէլ »
Գրիգոր » Ծաղիկեանց.
Աւետիս » (Լօխման).
Սիմէօն » Տէր-Սարգսեանց.
Մարկոս » Մալխասեանց.

Փաշան՝ այդ մարմնացած բռնակալութիւնը՝ հազիւ Թէ զիջանում է մեղմացնել իւր դատաստանը. մահուան վճիռը փոխում է 500-ական փայտի հարուածի և նոյնքան «քիսայ» տուգանադրամի: Պապը կախաղանի երկիւղից Թէ ծանր հարուածների ցաւից ստանում է զլխի ջղային ցընցումն, որ անբուժելի մնաց ջմահ: Կախաղանի սեան առաջ նա ուխտում է, իւր հայրերի նման, ամբողջ կեանքը՝ զոհել Աստուծային Տաճարի սպասաւորութեանը, եթէ հրաշքով յաջողիք նրան կենդանի մնալ... Մինչդեռ փայտի անտանելի հարուածների տակ խղձալի Պապը իւր իրանը ձկած՝ տանջւում և լաց է լինում դառնապէս, նրա նորատի ամուսինը խղճահարուած, որ իւր պատճառով մահուան է դատապարտւում Պապը, յուսահատ՝ որ բաց աչքով և երեսով չի կարող այլ ևս երեւալ ամուսնի հարազատներին, զնում է գետի վերայ և աշխատում է սանձուցը՝ կոտորելով՝ խորասուզել իրեն ջրի մէջ, նկատելով այդ, օտար մարդիկ օգնութեան են հասնում և ազատում են խեղդուելուց: Պապը՝ փրկուելով կախաղանից՝ կապարում է իւր ուխտը և 1821 թ. փետրվարի 25-ին Աւետիք արք-եպիսկոպոսից ձեռնադրւում է քահանայ (Լօշպիւնքում): 1827 թ. վարում է Կարսի նոր բացուած զրպրոցում ուսուցչի պաշտօն. իսկ 1830 թ. զաղթելով Ալէքսանդրապօլ, այնտեղ ևս վարում է ուսուցչի, հոգեւոր կառավարութեան անդամի, բարեկարգչի և այլ պաշտօններ և վախճանում է 1870 թ. յունուարի 14-ին:

Մարդար քահանայ

Մատթէոս » Տէր-Յակոբեանց.

Դաւիթ » Տէր-Սիմէօնեանց (նկարիչ և տօմարագէտ),

Յովհաննէս » Ստեփանեանց,

Սահակ » Սահրատեանց (Ղօշավանք-ցի),

1850 Յովհաննէս » Սահառունեանց:

Գաղթականութիւնից անմիջապէս յետոյ, որովհետև դատարկուեցաւ քաղաքը Հայ ազգաբնակչութիւնից (այդ ժամանակ՝ 1830 թ. Կարսում ֆեադին 8 տուն միայն), ուստի թէ՛ քահանաները և թէ՛ եկեղեցական բոլոր զարդերն ու անօթները փոխադրուեցին Կումայրի կամ այժմեան Ալէքսանդրապօլ քաղաքը: Մինչև 1853 թ. պատերազմի ժամանակ Կարսի Հայազգի ժողովրդեան Հոգևոր պէտքերը մատակարարում էին եկեղեցի կամ պատահական քահանաները. զլիաւորապէս Ջերմալի գիւղի Տէր-Ռափայէլ քահանան: Այնուհետև, որպէս սեպհական ծխատէր, Կարսի 80 տուն Հայ ժողովրդեան վերայ ձեռնադրուեցին՝ Ղուկաս քահանայ Տէր-Ստեփանեանց (այժմ Արծրունի) 1852 թ. և Զօրաբաբէլ քահանայ Դպիր-Ղօլանձեանցը՝ 1858 թ.:

Այժմեան միաբանութիւնը կազմուած է չորս քահանաներից, որոնք են՝

Ղուկաս աւագ քահանայ Արծրունի.

Զօրաբաբէլ քահանայ Ղօլանձեանց.

եկեղեցիներ Ալէքսանդրապօլու վիճակից. Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց (Հռոմ գիւղացի) և Մելքիսեդէկ քահանայ Մանուկեանց (Բայանդուր գիւղից): Ունի՝ երկու դպիր և երկու ժամակոչ: Կիւրակէ և տօն օրերին երգում է դպրոցական երգերի խումբը՝ ուսուցիչ պ. Սարգիս Քօթանձեանցի զպրապետութեամբ:

Երեսփոխաններ յիշուում են՝

1705 թ. Յարութիւն.

1725 » Սարուխան } եղբայրներ¹.

— » Սուրատ }

1856 » Յակոբ Գլխրեանց.

1858—9 զազալ Պօղոս Մելքոնեանց.

1859—61 Յովհաննէս Գլխրեանց.

1861—4 Յակոբ Նահապետեանց:

1864 թուից սկսեալ եկեղեցական և դպրոցական գործերը կառավարուել են «Թաղական խորհրդի» ձեռք տեղական առաջնորդի նախագահութեամբ, ինչպէս որ տրամադրում է 1863 թուից Տաճկաստանում գործադրուող «Սահմանադրութիւնը»:

Թաղական խորհրդի անդամներ եղել են՝

1864—7 զազալ Պօղոս Մելքոնեանց.

Յովհաննէս Գլխրեանց.

Գրիգոր Կարապետեանց և

Մահտեսի Կարապետ Յակովբեանց:

1867— Սարգիս Մահտեսի Գրիգորեանց.

Մինաս Ղազարեանց.

Աւետիս Կօրխմազեանց:

1872—4 Կարապետ Գրիգորեանց.

Արսէն Խանամիրեանց.

Մահտեսի Սարգիս Փայանձեանց.

Սարգիս Մահտեսի Գրիգորեանց.

Խաչատուր Ղուկասեանց և

Պետրոս Յարութիւնեան (Շեխեանց):

1874—7 Խաչատուր Էօքսիւզեանց.

Մկրտիչ Մատղաշեանց և

¹ Յիշատակարան «Մեռելիք» գրչագիր աւետարանի: (Ալէքսանդրապօլի ս. Աստուածածին եկեղեցում):

- 1877— Սիմէօն Աւետիսեանց:
Պետրոս Յարութիւնեան (Շեխեանց).
Կարապետ Գրիգորեանց.
Նազարէթ Իւսուֆեանց.
Մինաս Ղազարեանց և
Սարգիս Մահտեսի Գրիգորեանց, սրանք թէ և
Հաստատուած են եղել, սակայն զանազան պատճառա-
րութիւններով չեն կամեցել պաշտօն վարել մինչև որո-
շեալ 3 տարւոյ աւարտը, և երեսփոխանութիւնը մնա-
ցել է բացառապէս նախկին թաղական՝ Մկրտիչ Մատ-
ղաշեանցի վերայ:
- 1878— Մելքոն Յարութիւնեան (Շեխեանց).
Կարապետ Գորոյեանց և
Սարգիս Մահտեսի Գրիգորեանց:
- 1878—80 Մահտեսի Յովհաննէս Գօխիկեանց.
Ստեփան Սաղաթիւլեանց.
Առաքել Սաղաթիւլեանց և
Յակովբ Պալեանց:
- 1880—3 Մարգար Օլթիյեանց.
Հաճիրէզ Բաշմաճեանց.
Մելքիսեղեկ Գորոյեանց.
Աղէքսանդր Սարգսեանց.
Մկրտիչ Նալբանտեանց.
Յակովբ Պալեանց.
Նիկողայոս Վարդապետրիկեանց (վերջինիս՝ իւր
հրաժարականի պատճառով փոխարինում է Յարութիւն
Շահաբասեանցը, իսկ Մելքիսեղեկ Գորոյեանցին՝ Պետրոս
Մալաւերեանցը կամ, որ աւելի ճիշտն է, սա միայնակ
վարում է երեսփոխանական պաշտօն 1882 թ. սեպտեմ-
բերի 28-ից, երբ արդէն լուծուած է լինում յիշեալ թա-
ղական խորհուրդը):

1883 թ. օգոստոսի 19-ին ընտրուում են երեսփոխա-
նական պաշտօնի մէջ.

Սիմէօն Աւետիսեան.

Յովհաննէս Աղոյեան և

Յովհաննէս Մահտեսի Պապոյեան, սակայն
դրանք հրաժարուում են պաշտօնավարութիւնից և դեկ-
տեմբերի 12-ին աղղային-պատգամաւորական ժողովը ընտ-
րում է նոյն պաշտօնի մէջ, հետեւեալ անձանց.

1883—6 Մելքոն Յարութիւնեան (Շեխեանց) երեսփո-
խան.

Յովհաննէս Աղոյեանց } օգնականներ:
Սիմէօն Աւետիսեանց }

1886—7 Կարապետ Զիլինկարեանց.

Մկրտիչ Մանուսաճեանց:

1887 թ. հոգեւոր կառավարութեան բացմամբ, ինչ-
պէս ասացինք արդէն, վերանում է նա և թաղական խոր-
հրդի գոյութիւնը և ընտրում են երեսփոխան երեք տարի
ժամանակով.

1887—90 Պետրոս Մալաւերեանց.

1890—3 Սեդրաք Գրիգորեանց.

Եկեղեցին ունեցել է զուտ արդիւնք (յօդուտ աղ-
քատաց հանգանակած զրամներով հանդերձ): 1886 թ.
մարտի 7-ից մինչև օգոստոսի 1-ը 1887 թ. 669 ռ. 99 կ.
(Բայի աղքատների համար հանգանակած զրամները):

1888 թ. 806 ռ. 40 կ.

1889 » 873 » 62 »

1890 » 815 » 24 »

1891 » 787 » 32 »

1892 » 1599 » 49 »

ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Երկրորդ եկեղեցին է՝ սուրբ Նշան վանքը, որ գտան-
ւում է «Բերդ» անուանած թաղում հնաշէն պարիսպ-
ների մօտ, միջնաբերդի արևելեան ծայրում, որ ինչպէս
ասացինք, իւր տեղում՝ հաւանական է Առաքելոյ եկեղի-
ցու ժամանակակից համարել:

Օր ըստ օրէ ընդարձակուելով քաղաքի զրութիւնը
և ս. Աստուածածին եկեղեցին իւր փոքրութեամբ ու հե-
ռաւորութիւնով անյարմար լինելով ժողովրդեան հոգեոր
պէտքերին բաւարարութիւն տալու, մանաւանդ որ «Բայ-
րամ-փաշա» և «Բերդ» քաղաքամասերի բնակիչները
թախանձում են տեղական հայոց հոգեւոր գործերի կա-
ռավարչին միջնորդ հանդիսանալ ուր որ պէտք է, քա-
ղաքի այդ հեռաւոր մասերում ևս առանձին եկեղեցի
ունենալ, վերածելով տաճկական բազմաթիւ ջամիւներից
մէկը Քրիստոնէական տաճարի:

1881 թ. օգոստոսի 13-ին սրբազան Աղուանեանցը
ղիմում է տեղական Նահանգապետին՝ շնորհել մէկը յի-
շեալ աղօթատներէց՝ «Որովհետեւ ազգը առ. այժմ կա-
« րողութիւն չունի մի ուրիշ նոր եկեղեցի շինելու,—
« զրում է նա—վասն որոյ խնդրում ենք Ձեր Բարձր Գե-
« րազնցութիւնից, շնորհ անել անօրէնութիւն անելու,
« քաղաքի հաճի-սէյիդ թաղի մէջ գտնուած հաճի-սէյիդ
« անուն առանց միւսարէի ջամին ազգիս շնորհել...» Նոյն

առաջարկը սրբազանը երկրորդել է ազգային-քաղաքա-
կան ժողովի որոշմամբ 1882 թ. բայց այս անգամ խընդ-
րելով շնորհել մէկը քաղաքի յարմարաւոր ջամիւներից
հայոց եկեղեցի դարձնելու. իսկ «հաճի-սէյիդ» ջամին վա-
ճառել դպրոցական շինութեան վերածելու: Նոյն՝ 1882
թ. երբ ժամանում է Կարս Գլխաւոր Կառավարչապետ՝
Իշխան Դօնդուկով - Կորսակովը, ճաշի վերայ արծարծ-
ւում է հայոց եկեղեցու խնդիրը և Նորին պայծառափայ-
լութիւնը պատուիրում է Նահանգապետին յանձնել «հա-
ճի-սէյիդը» հայ ազգաբնակչութեան:

Այնուհետեւ խնդիրը դարձեալ ձգձգւում է և հոգեւոր
գործոց Գեր. Կառավարիչը փետրվարի 13-ին, 1883 թ.
զրութեամբ յիշեցնում է Զինւորական պ. Նահանգապե-
տին, որը իւր հերթում անօրինում է՝ «Յանձնել հաճի-
« սէյիդ» ջամին հայոց, բայց որովհետեւ դորանում ամ-
« բարուած է ռազմական մթերքներ, ուստի մինչև հաճի-
« սէյիդի դատարկուելը՝ տալ Թաս-ջամին»¹:

Մի տարի ևս անցնելուց յետոյ, Կարսի բերդապահը
զրութիւնով՝ 5 յուլիսի 1884 թ. № 1829, զիմում է
Նորին Գերապատուութեան խնդրելով, որ մի քահանայ
նշանակէ, արդէն դատարկուած և հայերին տուած հաճի-
սէյիդ ջամին ընդունելու տեղական օրտիկանապետից,
որին և յաղորդուած է անյապաղ յանձնել: Մեզ համար
միանգամայն անբացատրելի պատճառով իւր ժամանակ
չի՝ ստացւում ջամին և 1885 թ. նոյեմբերի 15-ին տե-
ղի է ունենում Նահանգապետի զրութիւնը (№ 11272),
որով վերստին ծանուցանում է իւր նախկին խոստումը՝
յանձնել ջամին, երբ որ դադարի զօրաց մթերանոց լի-
նելուց. . .

¹ Գրումին Զինւորական պ. Նահանգապետին Կարուց՝ 18
փետրվարի 1883 թ. № 1014:

Հայ-ազգաբնակութեան շնորհուած ս. Նշանը արտա-
քուստ և ներքուստ շինուած է սրբատաշ-կարմիր, դորշ
ու թուխ քարերով: Ձեղունը բարձրանում է ներսից չորս
որմնասեանց վրայով և տալիս է եկեղեցուն քառակուսի
կամ խաչաձև դիրք. ունի երկու հատ մանրիկ, երկյար-
կանի խորաններ, մի հատ պատարադի, կիսաբոլոր սեղա-
նով: Այժմ արևմտեան կողմից մի դուռ ունի. ունեցել է
հնումը և երկրորդը հարաւային կողմից: Ունի նա և մի
քանի նեղկակ պատուհաններ զանազան կողմերից:

Հայկական այդ սրբավայրը Թիւրքաց տիրապետու-
թեան ժամանակ եղել է՝ երբեմն իսլամական աղօթատուն
«Թաս-ջամի» անուամբ, այդ անունը յարմարեցնելով իւր
արտաքին նմանութեան, որովհետեւ հին գմբէթի փոխա-
րէն, թերեւս վերջին ժամանակներում, տանիքը ծածկել
են մի տեսակ՝ «թասի» ձևով, յար և նման այս կողմերի
բաղանիների ծածկերին և երբեմն՝ ցորենի և գարու շտե-
մարան կամ ուղմամթերքի ամբարանաց:

Պէտք է յիշել և այն՝ որ առաջնորդական տեղա-
պահ Յ. Աղուանեանցը իւր գրութեամբ, 14 դեկտեմբերի
1877 թ. № 23, յայտնում է Կարսի Նահանգապետին
որ՝ «Թաս-ջամին» իսկապէս Յունաց եկեղեցի է եղել՝
«Մեր հաւաքած հին տեղեկութիւններէն վերահասու լի-
«նելով, — գրում է Նորին Բարձրապատուութիւնը —
«կ'ծանուցանեմք թէ՛ Յոյնք արդէն եկեղեցին ունին քա-
«ղաքիս մէջ, զոր թուրքեր «Թաս-ջամի» կանուանեն,
«զայն Յունաց աղօթանոց նշանակել խիստ օրինաւոր
«կ'թուի մեզ. . .»

Ս. Նշանում նորոգութիւններ կամ կարկատաններ
արել են 1883 թ. ապր, որպէս եկեղեցի, զարդարուել է
նա 1885 թ. Մովսէս Բէգ Տէր-Սարգսեանցի ջանքով, որ
իւր դէպի աստուածային տաճարը տաճած անհուն ջեր-
մեռանդութեամբն ու հաւատարմութեամբը միանգամայն

օրինակելի կամ հաղուագիւտ երեսփոխան էր. . . Եւ
վերջերումս՝ 1891—2 թ. Ղազար Ղազարեանցի շնորհիւ,
ծախքը Հայթհայթեց տեղական Հայազգի Ժողովրդական-
ներից, յատուկ հանդանակութեամբ:

Այդ եկեղեցին, մանաւանդ վերջին տարիներում, ոչ
ինչ նիւթական արդիւնք չի տալիս: Դրամագլուխ չունի.
չունի և ոչ մի նշանաւոր կալուած, բացի երկյարկանի
մի փոքրիկ բնակարանից (եկեղեցու հանդէպ դանուած),
որից ստացւում է տարեկան՝ 40—50 ռ. վարձադրամ:

Ունի երկու քահանայ, երկու դպիր և մի ժամակոչ:
Միաբան քահանայքն են՝ Յակովբ քահանայ Կիրակոս-
եանց, փոխադրուած Ալէքսանդրապօլու վիճակի Սարի-
բաշ գիւղից և Խորէն քահանայ Ստամբօլցեանց (նոր-
ընծայ), Ալէքսանդրապօլցի, յատկապէս այս եկեղեցու
ծխականներից մի մասի վերայ ձեռնադրուած:

Երեսփոխանական պաշտօն վարել են՝

1883—	5	{ Վարդան Աւետիսեան և Պօղոս Էքմայեանց.
1885—	7	Մովսէս Բէգ Տէր-Սարգսեանց.
1887—	90	Ստեփաննոս Դիլանեանց.
1890—	3	Ղազար Ղազարեանց:

ԿԱՌՈՒՑԱՆԵԼԻ ԵԿԵՂԵՑԻ.

1877 թ. նոր բացուած հոգևոր Կառավարութիւնը կարևոր համարելով քաղաքի մի յարմարաւոր մասում, հարթ տարածութեան վերայ, շինել հայկական մի այլ վայելուչ եկեղեցի, յուլիսի 9-ին № 250, զրութեամբ զիմեց Կարսի բարեշինութեան համար սահմանուած Մասնաժողովի նախագահին և նկարագրելով արդի եկեղեցեաց անյարմարութիւնները՝ որ մէկը և տեղադրութեամբ և երկրորդը՝ իւր փոքրութեամբ անկարող են բաւականութիւն տալ ժողովրդի աստուածապաշտական զգացումներին՝ խնդրեց շնորհել քաղաքի կենդրոնում իւր դիրքով միանգամայն համապատասխան, 840 քառակուսի սաժէն տարածութեամբ քաղաքապատկան բաց գետինը, յանձն առնելով գնել նրա վերայ գտնուած մանր շինութիւնները՝ կրպակներն ու աները:

Ձինուորական պ. նահանգապետը հիմնուելով յիշեալ Մասնաժողովի յուլիսի 13-ին կայացած՝ № 30, արձանագրութեան վերայ, իւր՝ օգոստոսի 20, № 327, վկայականով, քաղաքի երրորդ պողոտայում А В В Г հրապարակի սահմանում գտնուած վերոգրեալ 840 սաժէն հողը յատկացրեց հայոց եկեղեցի շինելու համար, պայման դնելով՝ որ հոգևոր Իշխանութիւնը իրաւունք չունենայ օտարացնել այդ գետինը, մաս առ մաս կամ ամբողջապէս վաճառելով ուրիշին, այլ անշուշտ ծառայեցնելու է որոշուած նպատակին:

Այդ տեղը ստանալուց անմիջապէս յետոյ, այցելելով Կարսին Երևանի թեմակալի փոխանորդ՝ Գեր. Սուքիաս սրբազան եպիսկոպոս Պարզեանցը օգոստոսի 15-ին (1877) ուսումնարանի դահլիճում ժողով հրաւիրեց քաղաքիս հայ-ազգաբնակչութեան առաջաւոր անդամներին¹ և ա-

¹ Առաջ ննք բերում այստեղ այն գողտրիկ հրաւերը՝ որով դիմեց նա հասարակութեան՝ ժողովի բացման ժամանակ՝ «Այսեալ այն «օրից՝ երբ Հայկական ազգը Բարձրեալի նախանշանութեամբ Աստուածածանօթութեան պայծառ Լուսոյն աշակերտուելու կոչուեցաւ, նախ «մեր առաջին Լուսաւորչաց՝ Թադէոս և Բարդուղիմէոս սրբազան «առաքեալների և ապա մեծ Նահատակ Տէր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի առաջնորդութեամբ, մեր երանելի նախնեաց առաջին հոգը «եղաւ իւրեանց ամենատեսակ աշխատութիւնները և հոգացողութիւնները գործ դնել աստուածային տաճարների հաստատութեան և պայծառութեան համար: Եթէ երանելի են նոքա, որոնք միայն որ և է «յիշատակ ունին Սիօնում, հապա քանի պատիկ աւելի երջանիկ և «խնկելի այն ձեռքերը մեր երանաշնորհ նախնեաց, որոնք հիմն դրին «այնքան բազմաթիւ չքնադաշէն տաճարների և հաստատեցին այն «հոյակապ երկնաբերձ վանքերը, որոնցից ոչ միայն կանգուն մնացածները, այլ և նոցա դերբուկները և ամեն մի բեկորը անգամ պարծանք է բերում Հայազգի ծարտարապետութեան, այո, այն փառազարդ «Տաճարներն եւ ասում, որոնք դարևոր ժամանակներից ցայսօր մամուսապատ ձենձերուելով արեգակի կիզող ծառագայթներից, մնում են, «որպէս կենդանի վկայ և անխօս քարոզներ, մեր հարց անցեալ փառաց, բարեպաշտութեանց և մեծագործութեանց լուսաւորեալ աշխարհի «առաջ: Եթէ այս օրուան օրս ուրիշ մի այլ ապացոյց չ'լինի, այն «հրաշակերտ եկեղեցիքը, որոնք խիտ առ խիտ սփռուած են Հայաստանի ամեն կողմերը, որպէս և Շիրակ գաւառի մէջ, նուիրուած «լինելով Ամենաբարձրեալ Աստուծոյն, իրենց աւերակներով ամենից «աւելի զօրեղ ապացոյց կարող են լինել բոլոր ազգաց առաջ հայերիս «ներկայացնելու իբրեւ առաջին բարեպաշտ և կրօնական ժողովուրդ:

«Երբայական ազգը պարծենում է դեռ երկրազնդիս վերայ Մովսիսի, Ահարովի, Դաւիթի, Սողոմոնի, Բէսէլիէլի, Եզրասի և Յովսէփի խորանաշէն ջերմեռանդութիւններով: Հայաստանի պատմութիւնը «լիքն է այդպիսի փառաց և գովեստի դարիներով. մենք՝ հայերս էլ

ռանձին համախօսականով ընտրել տուեց 12 անդամներին
բաղկացած՝ կառուցանելի եկեղեցու հոգաբարձու-
թիւնը, որոնք և հաստատուեցին նոյն սրբազանից իրենց
պաշտօնի մէջ օգոստոսի 17, № 175, արձակած զրու-
թեամբ: Դրանք էին՝

Գեր. Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց,
Արժ. Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց,

«կարող ենք առաջ բերել Տրդատ, Գրիգոր, Ներսէս, Կոմիտաս, Վա-
հան, Սմբատ, Աշոտ, Վահրամ, Մագիստրոս, Տարսայիձ, Կադրանիդէ,
«Մարիամ, Խոսրովանոյշ և այլ բիւրաւոր տաճարաշէն իշխաններ և
«իշխանուհիք, Թաղաւորներ և Թաղուհիք և պարծենալ նոցա անմահ
«յիշատակներով, բայց բաւական չէ միայն լինիլ բարեպաշտ հօր
«զաւակ և պարծիլ պապերի մեծագործութեամբ, այլ պէտք է հետևել
«արիւնքեամբ բարի հօր շաւղին՝ «Որդի հարազատ զնմանութիւն
«հօրն բերէ»:

«Մեր նախնիքը զոհեցին իւրեանց անկախութիւնը, զոհեցին
«հարստութիւն, իշխանութիւն, փառք, պատիւ և ամենայն ինչ աշխար-
«հում. այդ դեռ բաւական չէր, աւելացրին դորա վերայ և իւրեանց
«Թանկագին կեանքը և որ ամենից բարձրն էր՝ ընտանեկան սրբու-
«թիւնը, բայց կանգուն պահեցին իրանց ձեռքերով հաստատուած սրբա-
«վայրերը, շքեղազարդ տաճարները և մեր կրօնը իբրև սուրբ աւանդ
«մեզ հասցնելով, ա՛խ, տաճարները, որոնց յատկագիծը մեր սուրբ
«հարց անգին արիւնով է նկարուած, բայց այսօր այն անբիծ սուրբ
«կաթիլներով ցողուած տաճարներից շատերի դռները Հայ սերունդի
«առաջ փակուած են... Այսու ամենայնիւ Հայը իբրև հարազատ որդի
«իւր սուրբ նախահարց աշխատել է և աշխատում է միշտ նոցա ան-
«մահ յիշատակները, եթէ ոչ բոլորը, գէթ մասամբ կործանող ժամա-
«նակի անողորմ ժանիքներից ազատել: Տխուր հանգամանքները ժա-
«մանակ առ ժամանակ հայ ժողովրդի ամեն դասակարգերից զոհեր և
«ամենակերպ զոհողութիւններ են պահանջել, որոնց յիշատակը սուրբ
«է և անմահ իւրաքանչիւր հայի համար և պիտի լինի միշտ, այժմս
«էլ անհրաժեշտ հարկը պահանջում է մեզնից նիւթական չափաւոր
«զոհողութեամբ ապացուցանել համայն աշխարհին թէ՛ արժանաւոր
«ժառանգ ենք մեր գերերջանիկ նախահարց, մեր այդ կարելոյն չափ
«նիւթական չափաւոր զոհողութիւնը տեսնելով միայն՝ թէ մեր տա-

Մեծ. Պետրոս աղա Զիթողեանց,
» Մահտեսի Յարութիւն աղա Մխճեանց,
» Վալերիան Նիկօլայեվիչ Շաղուբաթեան,
» Բժ. Աղէքսանդր Ղազարեանց,
» Մովսէս-Բէզ Տէր-Սարգսեանց,
» Գէորգ Աղնաւուրեանց,
» Բաղդասար Զատիկեանց,
» Դաւիթ Միրիմանեանց,
» Աւետիս Սաֆարեանց,
» Սարգիս Ասադեանց:

Նոյն ժողովի մէջ յօգուտ յիշեալ եկեղեցու շինու-
թեան հանդանակութիւն բաց արեց, որ և նոյն ժամուս,
ստորագրուեցին՝ 8010 ռուբլի:

Երեք՝ երկար և ձիգ տարիների ընթացքում (1888
—90) հաղել թէ վերջնականապէս կազմուեց քաղ. ճար-
տարապետ՝ Սալաւիկ-Պետրիշչէի ձեռք տաճարի յատա-

«րաքնակ եղբարքը և թէ մերձաքնակ օտարազգիները կ'համոզուին
«և կ'խոստովանին, որ արդարև Հայ հասարակութիւնը նախանձաւոր
«է իւր երջանկալիշատակ նախնեաց փառքին և սովոր չէ... անշուք
«աղօթարանաց մէջ իւր հոգեկան մրմունջը թափել առաջի Բազմա-
«խնամ Հօրն, այլ շքեղ և զարդարուն կ'կանգնէ իւր համար, սրբու-
«թեան նոր խորան Հայ Բէսէլիէի և Զօրաբարէլի ձեռքերով և ապա
«սաղմոսաց քաղցրանուագ ալելուին սրբերգութեանց հետ խառն՝ լեր-
«կինս 'ի վեր կ'ձօնէ Բարձրելոյն: Արդարև երջանիկ է այն օրը և
«բարեբաստ այն ժամը, կարսաքնակ Մեծարգոյ ազգայինք, երբ մի
«նոր հայազգի Տրդատ ծարտարապետի օրհնեալ ձեռքով կ'ըրուի Կարս
«քաղաքի Հայոց նոր Դարբիրայի հիմնաքարը հողի խորքում և կ'ոտ-
«գորուի մեր աչաց օրհնութեան ցողով իբրև վկայ կարսաքնակ Հայոց
«կրօնասէր ջերմեռանդութեանց:

«Օրհնում եմ 'ի սրտէ աստուածային օրհնութեամբ բոլոր նուի-
«րատու բարեպաշտ անձանց և խնդրում եմ Բարձրեալից պարգևել
«նոցա արդար վաստակներից նուիրած տրոց փոխարէն՝ միոյն հազա-
«րապատիկ և բիւրապատիկ: Ամէն:»

կազմին ու ուրուագիծը, որի շինութեան համար ծախք նախատեսուած էր աւելի քան 100 հազար ռուբլի. այդ երևոյթը տեղիս ժողովրդեան նիւթական յոգից, անտարակոյս, բարձր համարուելով, մանաւանդ որ յիշեալ ճարտարապետն էլ հրաժարուեց օրէնքով պահանջուած շինութեան ամրութեան մասին բացատրական թերթը տալու, ուստի զինուորական ինժիներ՝ Լացինիկովին նոր յատակագիծ և ուրուագիծ կազմել տալով, որի կառուցման ծախք նախատեսուած էր ոչ աւելի՝ 30 հազար ռուբլուց, հոգեւոր Կառավարութիւնը 1891 թ. Մայիսի 7-ին ներկայացրեց Երեւանի Վիճակային Կոնսիստորիային՝ ի հաստատութիւն: 1892 թ. Էջմիածնի ս. Սինօզի միջնորդութեան համաձայն՝ Ներքին Գործերի պ. Նախարարից ստացուեց կառուցման թոյլտուութիւնը:

Մինչդեռ յատակագծի և ուրուագծի կազմելու գործը դեգերւում էր ճարտարապետների մօտ և զիւանական ատեաններում, եկեղեցաշինութեան հոգաբարձութիւնը (որի անդամների մեծամասնութիւնը զանազան պատճառներով հրաժարուած էր և գործողներն էին միմիայն՝ Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան, Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց, Դաւիթ Միրիմանեանց, Մահտեսի Յարութիւն Մխճեանց, Բաղդասար Զատիկեանց և Սարգիս Աստոյեանց) կաղ ի կաղ առաջ էր տանում նախապատրաստութեան գործը. վիճակիս Բարձրապատիւ փոխանորդ՝ Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեանը, արժ. Տէր-Մինաս հօր և հոգաբարձութեան մի քանի անդամների հետ անձամբ կրպակից կրպակ շրջելով, նպաստադրամ էր հաւաքում, որ և 2—3 ամսուայ ընթացքում (1890 թ.) հանգանակեց 2243 ռ. և միացնելով հոգեւոր Կառավարութեան մէջ նոյն նպատակի համար զանձուած գումարի հետ, ծախսեցին եկեղեցաշինութեան տեղի վերայ զտնուած մի քանի կրպակներն ու տները գնելու:

Նշանաւոր քանակութեամբ քար պատրաստել տուին և վերջերում՝ 1892 թ. խօյերային համաճարակի ժամանակ յիշեալ գետինը շրջապատուեցաւ քարեղէն պարսպով:

Գեր. Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանցը նուիրեց իւր երկյարկանի փոքրիկ տունը, որ վաճառուեցաւ 700 ռուբլու, իսկ Շեխեան Մելքոն և Պետրոս եղբայրները նուիրեցին՝ կառուցանելի եկեղեցուն յատկացուած գետնի վերայ ունեցած՝ իրենց սեպհական կրպակի տեղը. բացի այդ՝ ստորագրուել են վճարել նա և 1100 ռ. զրամով:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԿՍԵՌՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐ.

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու շինութեան աւարտմանից անմիջապէս յետոյ, 1865 թ. տեղական ջերմեռանդ ժողովուրդը իւր յատուկ օժանդակութեամբ՝ Նահապետեան Մեծոյ և Յակովբ եղբարց նախաձեռնութեամբ նոյն եկեղեցու զաւթում վերականգնում է պիտեան՝ դպրոցական երկյարկանի շէնքը, որի կառուցման համար ծախք լինում է մօտաւորապէս՝ 40 հազար ղուռուշ Օսմանեան:

Կրթութեան այդ տաճարը նոյնպէս շարունակութիւն է լինում իւր անցեալ շինութեան, հին՝ արդէն քայքայուած՝ հմբի վերայ ղուռում է նորի շարունակութիւնը նա և ըստ բարոյականին: Հին վարժարանը կառուցուել էր 1827 թ. Ղօշավանքի առաջնորդ՝ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Խաժակեանցի ջանքով ու աշխատութեամբ¹: Յիշեալ վարժարանը ծառայել է իւր կոչմանը

¹ Ժամանակակից յիշատակագրեր (ձեռագիր) և կենդանի աւանդումին:

մերթ նախանձելի առաջագիմութեամբ և մերթ՝ ընդհակառակը: Այդ տեղ առաջին կամ անդրանիկ դատարարակեղել է Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գաբրիէլեանցը. սաների թիւը, հէնց առաջին տարում, հասնելիս է եղել 90-ի: Այնուհետև 1830 թ. ընդհանուր զաղթականութեան պատճառով, ինչպէս տեսանք արդէն, դատարկուեց Կարսը: Հայ ազգաբնակիւթիւնը՝ 693 ընտանիքներ փոխադրուեցին Կումայրի՝ ուստայ նորանուաձ երկիրը՝ և Կարնոյ զաղթականների հետ միասին՝ հաստատեցին այժմեան Ալէքսանդրապօլ քաղաքը: Այդ ժամանակ մնացին Կարսում միմիայն 8 տուն հայեր: Ազգային ու եկեղեցական գործերը մնացին երեսի վերայ կամ իսպառ մոռացուած մինչև 1856 թ. որ ժամանակ բազմացած լինելով հայ ժողովրդեան թիւը (80 ընտանիք), զգացում է 'ի միջի այլոց և ուսման պահանջը. բացում են ուսումնարանի դռները և սկսում է խալիֆայական դասաւանդութիւնը: Վարժարանը կառավարւում է մի ուսուցչով, որ անտարակոյս ունենում է և իւր օգնական-խալիֆաները... Այդ մանկավարժները՝ որ իրենց ժամանակ փայլելիս են եղել կրթութեան հորիզոնում, որպէս վառ աստղեր՝ մեր պատմութեան մէջ կարող են տեղ բռնել հեռեկալ դասաւորութեամբ.

1855—7 Դուկաս քահանայ Սրծրունի.

1857—8 Տիրացու Յովհաննէս Ղօլանձեանց (այժմ Զօրաբաբէլ քահանայ).

1858—63 Հաճի Մովսէս Տէր-Մելքոնեանց.

1863—5 Զօրաբաբէլ քահանայ Ղօլանձեանց.

1865—8 Գրիգոր վարժապետ Սողոմեանց (Բաղիշեցի).

1868—9 Բաղդատցի Կարապետ.

1869—72 Մամբէ Բղնունի (յետոյ վարդապետ).

1872—4 Յովհաննէս վարժապետ Շապին-Ղարահիսարցի.

1874—5 Զօրաբաբէլ քահանայ Ղօլանձեանց.

1875—6 { Մկրտիչ Ապտալեանց.

» » { Սարգիս Ահարօնեանց.

1876—7 { Գրիգոր վարժ. Մամիկոնեանց (Երզնկացի).
» » { Սարգիս Ահարօնեանց:

Սոյն միջոցին՝ 1876 թ. բացուեցաւ նա և օրիորդական դպրոց, ուր յաճախում էին մի քանի աղջիկներ:

Տղայոց ուսումնարանում աւանդում էր նա և տաճկաց լեզու, որի դասատուն էր Գրիգոր վարժապետ Մամիկոնեան Երզնկացին, ստանալով ամսական 5 հարիւր ղուռուշ վարձատրութիւն. սա պայմանաւորուել էր դպրոցական վարչութեան հետ մինչև 1879 թ. այսինքն՝ երեք տարի ժամանակով, սակայն նկատելով քաղաքական տագնապը, որ սպառնում էր վերջանալ սոսկալի պատերազմով, 1877 թ. յունուարի 1-ին, Սարգիս վարժապետ Ահարօնեանցի հետ միասին՝ հրաժարական են տալիս և հեռանում են Կարսից: Այնուհետև դպրոցական գործը կառավարւում է դարձեալ Զօրաբաբէլ քահանայի և Վանայ՝ Մոխրաբերդցի Գէորգ վարժապետի ձեռք, մինչև որ սկսում է քաղաքական փոթորիկը, տեղում է ուսմբի կարիւսը և Կարսը գտնուելով համարեա պաշարուած զրութեան մէջ՝ իսպառ մոռացութեան է տրվում կրթական գործը:

1865—6 թ. Կարսի դպրոցների համար դարազլուխ պէտք է համարել, որովհետև հայազէտ՝ Գրիգոր վարժապետ Սողոմեանցի դասաւանդութեամբ ու ջանքով արականաց ուսումնարանը նախանձելի բարեկարգ զրութեան մէջ է գտնուում. այնքան առաջ է գնում այստեղ ազգային լեզուի զիտութիւնը, որ դպրոցական աշակերտաց շրջանում զանազան բարեգործական և բարենպաստի ընկերութիւններ կազմուեցին, «ս. Սահակ-Մեսրոպեան ընթերցարանը» (գրադարան) բացուեցաւ և այլն: Նոյն

ժամանակում կրթութիւն ստացած երիտասարդութեան ձեռք և դպրոցական աշակերտաց աջակցութեամբ հրատարակուած է՝ «Մ ա դ կ ու ն ք չ ա յ ա ս տ ա ն ի» ձեռագիր շաբաթաթերթը. . .

1878 թուին ուսումնարանի դռները բացուեցին կրկին անգամ:

Հետեւել 1879 թ. ազգային-քաղաքական ժողովը մտածում է «աղջկանց վարժարան մը բանալ»¹, ուստի դպրոցական շէնքի և ուսուցչաց մասին կարեւորը հոգալ՝ յանձնուած է Կարուց վիճակի դպրոցաց առաջադիմութեան և ուսման ծաւալման համար նոյն ժողովից ընտրուած և հաստատուած ուսումնական խորհրդի անդամներին՝ որոնք էին՝

Աղանիկ Նահապետեան,
Արիստակէս Մխճեան,
Գրիգոր Մամիկոնեան,
Խաչատուր Կորխմազեան,
Խաչատուր Ահարոնեան,
Մկրտիչ Էհրամճեան և
Սարգիս Փալանճեանց:

Բացուած է օրիորդաց ուսումնարանը «Սուրբ Շուշանիկեան» անունով և ղեկավարում է ս. Աստուածածին եկեղեցու զաւթում, աղայոց ուսումնարանի շինութեան ներքին յարկի մէջ: Յիշեալ 1879 — 80 ուսումնական թուականին Կարսի դպրոցներում եղել են՝ 150 աշակերտ և 65 աշակերտուհի: Ուսուցիչներն էին՝

Մելքիսեղեկ քահանայ Մանուկեանց,
Սիմէօն Հախումեանց,
Գրիգոր Յակովբեանց,
Համբարձում Ստամբօլցեանց,

¹ Նիստ 24, յունուարի 28-ին, 1879 թ.

Պետրոս Աղուզումցեանց և
Ուսուցչուհի՝ օրիորդ Եսթեր Ասանեթեանց:

Աւանդուած էր՝ կրօն, հայոց և ռուսաց լեզու, թուաբանութիւն, ազգային պատմութիւն, առարկայախօսութիւն, վայելչագրութիւն, ձեռագործ (աղջկանց): 1879 թ. մարտի 27-ին, Ալաշկերտի զաւթականաց օգնութեան յանձնաժողովը ուղարկում է 500 ռուբլի օրիորդաց դրարոցի բացման համար սկզբնական ծախքերը հոգալու, խոստանալով ուղարկել 1500 ռ. ևս դպրոցի բացումից յետոյ¹:

Տարեկան ծախք եղել է՝ 3000 ռուբլի:

Թէ՛ ս. Լուսաւորչեան արականաց և թէ՛ օրիորդաց ուսումնարանը սկսում է իւր բարեկարգ կամ ծաղկած դրութիւնը 1880/81 ուսումնական տարուանից: Այդ ժամանակ սովորում էին՝ 162 աշակերտներ և, արականաց ուսումնարանը, բաղկանում էր չորս դասարանից (2 պատրաստական և 2 հիմնական). իսկ աղջկանցը՝ մի պատրաստականից (2 բաժանմունքով) և մի առաջին հիմնական դասարանից: Աշակերտուհեաց թիւն էր՝ 60:

Երկու ուսումնարաններն էլ կառավարւում էին ուսուցչական խմբով, որ կազմուած էր հետեւեալ անձերից.

Բժիշկ Աղէքսանդր Ղազարեանց (Տեսուչ),
Մելքիսեղեկ քահանայ Մանուկեանց,
Բժիշկ Գէորգ Կաճկաճեանց,
Սեդրաք Գրիգորեանց,
Օրիորդ Եսթեր Ասանեթեանց,
Համբարձում Ստամբօլցեանց (այժմ Խորէն քահ.),
Հայրապետ Աղամեանց,

¹ Օրիորդաց «ս. Շուշանիկեան» ուսումնարանը հանդիսաւոր կերպով բացւում է 1879 թ. սեպտեմբերի 2-ին, միևնոյն օրը կատարուելով եկեղեցում գններալ Հազարեանցի հոգեհանգիստը, դպրոցի բացման հանդիսին ներկայ է լինում նա և Զինուորական Նահանգապետ Վ. Ա. Ֆրանկինին:

Խաչատուր Դարբենանց և

Յարութիւն Փիլոյեանց:

Բացի պ.պ. Ղազարեանից և Կաճկաճեանից, որոնք ձրիաբար վարել են ուսուցչական պաշտօն, մնացեալ ուսուցիչներին տրուած է ռոճիկ՝ 3480 ռուբլի:

Կարսի նախկին վարժարանը (1876 թ.) բացի 6 զիւղերի առաջնորդական հասոյթներից, արդեանց որոշ և առանձին աղբիւրներ չունէր, այլ կառավարուում էր եկեղեցու տուբքով. նա միանգամայն անբաժան էր եկեղեցուց՝ եթէ վերջինս ունեցել է մի տուն, զրա կէս մասը պատկանելիս է եղել ուսումնարանին, նոյնպէս և զրամական եկամուտը: Օրինակ՝ 1876 թուին աղգային-քաղաքական ժողովը¹ եկեղեցու և վարժարանի հաշուեկշիռ շինելու համար, ստուգել է եկեղեցական արդեանց քանակութիւնը, որ կազմուել է այսպէս՝ անշարժ կալուածների եկամուտ՝ 3 հազար զուռուշ, մոմավաճառութիւնից, գանձանակներից, թաղման, ճանդեան լուսաղին և պսակներից գոյացած միջին հաշուով՝ 6 հազար զուռուշ. ընդամենը՝ ինն հազար զուռուշ. ըստ այդմ կազմել է դպրոցի ու եկեղեցու նախահաշիւը:

Նոյն՝ 1876 թ. յիշուում է նա և յօդուտ եկեղեցու և ուսումնարանին առնելքներ՝ 630 լիւրաց օսմանեան²

¹ Նիստ Զ և Է. տումար արձանագրութեանց քաղաքական ժողովոյ:—² Յիշեալ զրամներով 1877 թ, մարտի 11-ին գնում են Կեսարացի՝ Յովսէփ Մահտեսի Մկրտչեանից 290 օսմ. լիւրայի նրա «Ղարաղալէ» կոչուած գետինը, եկեղեցու և դպրոցի անունով, սակայն կալուածագիրը (Թափուն) կեղծ ծանաչուելով՝ 1880 թ. եկեղեցին և ուսումնարանը զրկում են յիշեալ հողերի օգտաւէտութեան իրաւունքից և եկեղեցու վարչութիւնը Մահտեսի Մկրտչեանցի դէմ պահանջ է յարուցանում դատաստանական կարգով և ստանում է կատարողական թերթը...: 230 լիւրայի գնում են Մարգար աղա Փալանձեանցից, նոյնպէս դպրոցի և եկեղեցու անունով, Հայոց Թաղի մէջ գտնուած՝ Մահտ. Յարութիւն Միսնեանցի և տաճիկ՝ Պիլատէր-օղլի՝ Համիտ-աղայի հետ

(մօտ 6 հազար ռուբլի, ընծայաբերած հանգուցեալ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ռշտունու, 500 ոսկի զրամագլուխը՝ տոկոսիքով հանդերձ), և զանազան անձանց վերայ ապառիկ մնացած՝ 16,324 զուռուշ:

Ասացինք, որ դպրոցական արդեանց որպէս հաստատուն աղբիւր կարելի էր համարել վեց զիւղերի՝ Ղանիզիւղի, Բէնկլիահմէտու, Բերնայու, Զերմալուայ, Վէզինու և Ինձէսուի առաջնորդական բոլոր հասոյթները, որոնք տեղական ժողովրդեան և առաջնորդական տեղապահ՝ Յակոբ վարդապետի խնդրանաց համաձայն՝ Կ. Պոլսի պատրիարք՝ Տ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսի՝ 1845 թ. մարտի 9-ից արձակած օրհնութեան կոնդակով յատկացուած են եղել Կարսի ուսումնարանին:

Վերագրեալ կոնդակից 22 տարի յետոյ, այն է՝ 1867 թ. մարտի 1-ին Կարսի ուսումնասէր առաջնորդ՝ հանգուցեալ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ռշտունին երկիւղ կրելով՝ թէ մի՞ գուցէ իրենից յետոյ մի այլ առաջնորդ իւրացնէ իւր փայփայած վարժարանին յատկացուած յիշեալ վեց զիւղերի վիճակային արդիւնքը, առանձին թրդութով զիմում է՝ «Ճշմարտախնդիր քննողաց և զիրաւա-
« ցին խուզողաց և ապագայ առաջնորդացն Կարուց քա-
« ղաքիս և վիճակացն նորին» և խնդրում է՝ «Մի՛ սեպ-
« հականել յեկամուտս առաջնորդական իրաւանց, այլ
« յանձնել զհասոյթման զիւղիցն այնց¹ ի ձեռս հոգաբար-
« ձուին ի ծախս վարժարանին»:

Ընկերովի ունեցած 4 աչքանի ջրաղացի մի երրորդական մասը: Յիշեալ ջրաղացը հարկաւոր լինելով Կառավարութեան՝ (այդ տեղի վրայով խճուղին անց կացնելու համար) 1879 թ. գնուեցաւ ամբողջապէս և տրուեցաւ դպրոցին իւր հասանելի մասը՝ 1625 ռուբլի:

¹ Այդ ժամանակ Վէզին և Ինձէսու զիւղերի հայ բնակիչները ցիր ու ցան լինելով, դպրոցը օգտուելիս է եղել մնացեալ չորս զիւղերի առաջնորդական արդիւնքով:

Ուսումնարանը 31 տարի անընդհատ օգտուում է յիշեալ գիւղերի առաջնորդական հասոյթով. 1876 թ. ժամանելով Կարս՝ Վանեցի Գրիգորիս վարդապետ Աղուանեանցը առաջնորդական տեղապահի պաշտօնով վիճակային հասոյթները անբաւարար գտնելով իւր կառավարութեան համար, դիմում է քաղաքական-ժողովին և սրա որոշմամբ յիշեալ չորս գիւղերի արդիւնքը վերադարձնում է առաջնորդարանին¹:

Ռուսների նուաճումից անմիջապէս յետոյ, Կարսի զպրօցական շինութիւնը մի քանի ամիս վերաճում է զինւորական հիւանդանոցի: Ուսումնարանի մէջ զանուած կահ-կարասիքը այրում են և այդ փնասի համար պաշտօնական անձերի ձեռք արձանագրութիւն է կազմում ու փնասի քանակութիւնը՝ 615 ռ. որոշուելով՝ ներկայացւում է Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Կովկասեան Փոխարքային ի հաստատութիւն, որ հրամայում է բաւարարել զպրօցի վարչութիւնը: Գեր. Աղուանեանցը 1878 թ. օգոստոսի 10-ին № 84, գրութեամբ դիմում է Նահանգապետ Փրանկինին, բայց ոչ մի տեղեկութիւն չ'ստանալով՝ 1881 թ. ապրիլի 20-ին յանձնարարում է երկսեռ ուսումնարանաց հոգաբարձու՝ Ռուբէն Մելքե-Աղամեանցին և Գաբրիէլ Յարութիւնեանցին՝ «Նոյն 615 ռուբլին արքունական գանձարանէն դուրս բերելու»: Ստացւում է արդեօք յիշեալ փողերը յօգուտ աղքատիկ զպրօցների թէ՛ չ, յայտնի չէ՛, որովհետեւ այդ մասին պաշտօնական գործերն ու տումարները լռում են:

Վերջին պատերազմի ժամանակ և նրանից յետոյ հայոց ազգային գործերի կառավարող՝ սահմանադրական ժողովները զրեթէ իսպառ լուծուեցան կամ դադարեցան

¹ Տումար արձանագ. քաղաքական ժողովոյ 1876 թ: 26 սեպտեմբերի, Նիստ՝ Դ. որոշում Գ:

գործելուց. հէնց այդ պատճառով էլ զպրօցական գործը մի քանի տարի բարձի թողի եղած էր մինչև որ 1882 թ. ապրիլին Գեր. Աղուանեանցը «պատգամաւորական ժողով» անունով մի առանձին վարչական մարմին է կազմակերպում, նպատակ ունենալով յիշեալ վարչութեան ձեռք եկեղեցական և զպրօցական գործերը «տնօրինել» այսինքն՝ հսկել դրանց արդիւնքի և ծախքի վերայ:

Երեք տարի ժամանակամիջոցով ընտրուել են՝

Բժիշկ Աղէքսանդր Ղազարեանց,

» Աղէքսանդր Տէր-Յարութիւնեանց,

» Գէորգ Կաճկաճեանց,

Գէորգ Ազնաւուրեանց,

Աւետիս Սաֆարեանց,

Համբարձում Քարտաշեանց,

Մատթէոս Բաղրամեանց,

Գէորգ Էհրամճեանց,

Պետրոս Շեխեանց և

Մարգար Փալանճեանց:

Սրանց անձնափոխանորդներ եղել են.

Խաչատուր Մախաթճեանց,

Մահտեսի Յարութիւն Մլաճեանց,

Դաւիթ Միրիմանեանց,

Կարապետ Թումոյեանց և

Սարգիս Բաղդասարեանց:

Ժողովի անընդմիջական իրաւասութեան ենթարկւում էին՝ եկեղեցու երեսփոխանութիւնը և ուսումնարանների հոգաբարձութիւնը, որպէս ընտրող մարմին: Սակայն այդ բազմամարդ ժողովի անդամները պահանջուած ճշտապահութեամբ չեն յաճախում ժողովատեղին և սրբազանը 1883 թ. օգոստոսի 26-ին, աչքի առաջ ունենալով յիշեալ հանգամանքը, որ անդամներն ու նրանց անձնափոխանորդները 13 անգամ հրաւիրուել են

ի ժողով և նրանց մեծամասնութիւնը չի հաւաքուել, որի պատճառով և «ազգային զործերը մնացել անկատար և բարձի թողել», ուստի «արձանագրութիւն» է կազմում և վերոգրեալ պատգամաւորական ժողովը լուծուած համարելով՝ քաղաքիս հայազգի հասարակութեանը հրաւիրում է ի ժողով դպրոցի դահլիճում և ընտրել է տալիս նոր անդամներ: Ընտրւում են՝

Բժիշկ Աղէքսանդր Ղազարեանց,

» Աղէքսանդր Տէր-Յարութիւնեանց.

Մարգար Փալանձեանց,

Յովհաննէս Ունձեանց,

Մելքոն Շեխեանց և

Գրիգոր Սթորչիկեանց:

Սրանց անձնափոխանորդներ.

Խաչատուր Մախաթճեանց,

Կարապետ Գորոյեանց,

Ստեփան Դիլանեանց,

Աբրահամ Էքմալեանց,

Աւետիս Գէորգեանց և

Մինաս Ղազարեանց:

1881 թ. յունուարի 30-ին Ալաշկերտի գաղթականաց օգնութեան յանձնաժողովը (այժմ Կովկասեան հայոց Բարեգործական ընկերութեան խորհուրդ) ուղարկում է սրբազան Աղուանեանցին 1650 ընտրել Կարսում հայոց ուսումնարանների համար անշարժ կալուածներ գնելու: Գնում են հինգ հատ մանր կրպակներ. բացի այդ՝ յանձն է առնում յիշեալ յանձնաժողովը վեց հազար ընտրել ևս յատկացնել Կարսի դպրոցներին այն պայմանով՝ որ անշարժ կալուածներ առնուին և ուսումնարանում ձրիաբար սովորին 10 աշակերտ և աշակերտուհիք Ալաշկերտի և ուրիշ տեղերի գաղթականներից՝ «Սանուէք Թիֆլիզի Գաղթականաց Յանձնաժողովոյն» անունով:

Այժմ տրւում է դպրոցներին 5 հազար ընտրել տոկոսիքը, իսկ դրամադուլը մնում է մասնաւոր բանկերի մէջ, որպէս դպրոցապատկան անձեռնմխելի գումար (մինչև յանձնաժողովի առանձին տնօրէնութիւնը):

1878 — 9 թ. Կարսի նախկին առաջնորդարանը կամ դպրոցական հին և նոր շէնութիւնները ենթարկւում են կարեւոր փոփոխութեան և վերանորոգման, որի համար ծախսուել է՝ 2755 ռ. 42 կ. իսկ առաջնորդարանի համար գնւում է Քիւչուկ-հաճու տունը՝ 409 ռ. 65 կոպ.:

1885 թ. մարտի 8-ին տեղիս դպրոցները յայտնի հանգամանքների առթիւ քաղաքական իշխանութեան ձեռք դրողւելուց յետոյ, սրբ. Աղուանեանցը նոյն թուականի մայիսի 6-ին № 117, յայտարարութեամբ զիմում է ս. Սինօղին, խնդրելով՝ միջնորդել ուր որ հարկն է Կարսի ուսումնարանը թեմական դպրանոց ձանաչել, զի աւուրապէս եկեղեցականներ և քահանաներ պատրաստելու նպատակով... սակայն դա մնում է առանց հետեանքի, որովհետեւ Բարձրագոյն հոգեւոր Իշխանութեան միջնորդութեամբ՝ երկու տարուց յետոյ Կարուց թեմը վերածւում է փոխանորդութեան:

Հոգաբարձական պաշտօն վարել են՝

1880—3 Գէորգ Աղնաւուրեանց,
Ռուբէն Մելիք-Աղամեանց և
Գաբրիէլ Յարութիւնեանց:

1883—6 Աւետիս Սաֆարեանց,
Գրիգոր Սթորչիկեանց,
Յովհաննէս Ունձեանց,
Դաւիթ Միրիմանեանց:

¹ Տումար ԻԸ. ս. Աստուածածին եկեղեցու երկափոխանութեան և ուսումնարանաց հոգաբարձութեան, 1877—1880 թ.

1886—9 Դաւիթ Միրիմանեանց,

Աւետիս Սաջարեանց,

Սարգիս Մուրադեանց,

Մովսէս Բէգ Տէր-Սարգսեանց,

Գրիգոր Բահաթրեանց:

1889 թ. Հաստատուում է հոգաբարձութեան նախագահի պաշտօնի մէջ Արժ. Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանցը, սակայն հրաժարական է տալիս և նրա փոխարէն ստանձնում է յիշեալ պաշտօնը Արժ. Զօրաբաբէլ քահանայ Դօլանձեանցը: Անդամներ ընտրւում են՝

Ստեփան Դիլանեանց (որպէս երեսփոխան),

Աւետիք Աւոյեանց,

Աշոտ Յովհաննիսեանց:

1890 թ. Ա. Աւոյեանց և Աշոտ Յովհաննիսեանցը հրաժարւում են պաշտօնավարութիւնից, որոնց փոխարինում են՝ առ ժամանակեայ կերպով՝ հոգաբարձական անձնափոխանորդներ՝ Յարութիւն Բարսամեանց և Գրիգոր Ապաճեանց: Նոր երեսփոխանի Հաստատութեամբ (ս. Աստուածածին եկեղեցու) փոխւում է նա և Ստեփան Դիլանեանցը և դպրոցի կառավարութիւնը սկսեալ 1891 թ. յայտօր մնում է երեսփոխան՝ Սեդրաք Գրիգորեանցի (որ ըստ դպրոցական կանոնադրութեան համարւում է և անդամ հոգաբարձութեան) և Զօրաբաբէլ քահանայ Դօլանձեանցի ձեռին:

14 տարւայ ընթացքում (1878—92) Կարսի եկեղեցական երկսեռ ուսումնարաններում ուսուցչական պաշտօն վարել են՝

բժ. Աղէքսանդր Դաղաղեանց

Գրիգոր Երզնկեանց

Մինաս քահ. Տէր-Պետրոսեանց

Խաչատուր Դիլանեանց

Գրիգոր Բաղդասարեանց

} Տեսուչներ:

} Աւագ ուսուցիչներ:

Ուսուցիչներ.

Մելքիսեղեկ քահանայ Մանուկեանց,

Բժիշկ Աղէքսանդր Տէր-Յարութիւնեանց,

» Գէորգ Կաճկաճեանց,

Խաչատուր Դարբնեանց,

Համբարձում Ստամբօլցեանց (այժմ Խորէն քահ.),

Սեդրաք Գրիգորեանց,

Սիմէօն Հախումեանց,

Գէորգ Միրիմանեանց,

Խաչատուր Զիլինկարեանց,

Հայրապետ Աղամեանց,

Արտաշէս Յակովբեանց,

Պետրոս Աղուզումցեանց,

Սարգիս Մուքայաճեանց,

Մարտիրոս Պօղոսեանց,

Շմաւօն քահանայ Տէր-Մարութեանց,

Կարապետ Տէր-Սարգսեանց,

Յարութիւն Փիլոյեանց,

Գրիգոր Յակովբեանց,

Սարգիս Քօթանջեանց,

Արդամ Տէր-Յակովբեանց,

Սարիբէգ Տէր-Մելքիսեղեկեանց,

Դաղար Դաղարեանց,

Արամ Տէր-Գրիգորեանց (այժմ Մկրտիչ քահ.),

Երուանդ Դաղարեանց,

Խաչատուր Մառանկոյեանց,

Կարապետ Յովհաննեանց,

Բաղդատ Սողոմոնեանց,

Գեղամ Խաչատրեանց,

Միքայէլ Մնացականեանց,

Աղէքսանդր Պետրոսեանց,

Մկրտիչ Ղազարեանց,
 Մարտիրոս Շաթիրեանց,
 Յովհաննէս Մուսաբէգեանց,
 Սիմէօն Մխիթարեանց,
 Յովսէփ Արարատեանց,
 Միքայէլ Տէր-Ստեփանեանց,
 Աղէքսանդ Տէր-Եսայեանց,
 Համազասպ Նոհրատեանց,
 Արշակ Փորսուղեանց,
 Զոհրաբ Զամբաղեանց:

Վարժուհիներ.

Օրիորդ՝ Եսթեր Ասանեթեանց,
 » Նեկտարինէ Զիլինկարեանց,
 » Նատալիա Տէր-Յարութիւնեանց,
 » Եփեմիա Սանդեանց,
 » Փառանձեմ Մատոյեանց,
 » Աննա Տէր-Պետրոսեանց,
 » Վարսենիկ Յովհաննիսեանց,
 » Մազթաղինէ Բոստանձեանց,
 » Վարվառէ Մնացականեանց,
 Տիկին՝ Փեփրոնիա Տէր-Մելքիսեղեկեանց,
 » Շուշանիկ Արարատեանց,
 » Գայիանէ Ստամբօլցեանց,
 » Հռիփսիմէ Բաղդասարեանց:

Այժմեան արդեանց աղբիւրներ համարւում են՝

Վերեւում յիշուած 5 հազար բուբուլ տոկոսիքը՝
 տարեկան 250 ռ.
 Երեք նորաշէն կրպակներից տարեկան վարձա-
 դրամ 375 »

ս. Աստուածածին } եկեղեցիներից նպաստադրամ { 400 ռ.
 » Նշան } 200 »
 Թատրոնական ներկայացումներից՝ մօտաւորապէս՝ 400 »
 «Աւետիս» շրջելուց և այլն, մօտաւորապէս . . 300 »
 Թոշակադրամ 2600 »
 Բարեգործ. Ընկ. տեղական ճիւղից 400 »
 Մեարիքական քաղաւածներից (հոգ. Կառավա-
 րութեան միջոցաւ) 25 »

Ընդամենը . . 4950 ռ.

Ծախք լինում է տարեկան առ նուազը՝ 5000 »
 Փակագծի մէջ պէտք է ասենք, որ 1891 թ. եղել
 է մուտք. 4953 ռ. 31 կ.
 ծախք 6876 » 29 »
 Այժմ (1892³/₄ ուսումն. թ.) սովորում են՝ աղայք՝ 339.
 աղջիկներ՝ 192.
 Ուսուցիչներ՝ 9 և վարժուհիներ՝ 2:

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ.

Գրադարանը բացուած է այստեղ 1868 թ. ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի անունով, Բաղիշեցի Գրիգոր վարժապետ Սողոմեանցի նախաձեռնութեամբ: Դա խնայելու մի աղքատիկ ընթերցարան է լինում, ուր սակաւաթիւ անդամներէջ բաղկացած՝ ընկերութեան վճարով գրքեր ու պարբերական թերթեր են բերել տրուում: Ընթերցարանը կաղ ՚ի կաղ պահպանում է իւր գոյութիւնը մինչև 1877 թ. այնուհետև պատերազմի պատճառով մի ամբողջ տարի դադարում է և 1878 թ. վերստին սկսում է իւր գոյութիւնը, այս անգամ՝ «տուն զլուխ գիրք մը առնելով յօգուտ գրանոցի»:

1879 թ. բարեփոխւում է՝ «ս. Լուսաւորչեան վարժարանի գրադարան» անունով, և սկսում է իւր՝ եթէ կարելի է այդպէս ասել՝ փայլուն գործունէութիւնը. հաստատուում է «Գործավար ժողով» անունով գրադարանի վարչութիւն, որին անդամներ ընտրւում են՝

Նշան Էֆէնդի Պէօխանեանց,
Առաքել Սաղաթիէլեանց,
Կարապետ Տէր-Մարգարեանց,
Յովհաննէս Էլբէյեանց և
Համբարձում Սստամբօլցեանց:

Նշանակւում է նա և «Գործակատար»՝ Խաչատուր Դարբնեանցը ամսական 20 ր. ռոճիկով, որի պարտաւորութիւնն է լինում գրադարանը բաց պահել առ օրեայ վից ժամ, որոշեալ ժամերին:

Գրադարանի բացումից անմիջապէս յետոյ՝ Տփլիսի հայերէն թերթերի միջոցով, նուիրատուութեան համար հրաւեր է կարգացուում: Գրքեր են խնդրում նա և ս. Էջմիածնի Սինօգիյ: Հաւաքում են բաժանորդավճարները և աւելորդ համարուած գրքերը վիճակահանութեան են դնում:

1879 թ. ընթացքում գրադարանը ունեցել է 76 ընկերական բաժանորդ, իւրաքանչիւրը տարեկան 6 ր. կամ ամսական՝ 50 կոպ. վճարելու պայմանով: Դրանցից վճարել են՝ ամբողջ տարեկանը՝ 30 բաժանորդ, կէս տարուան՝ 11 անձեր, 2 ամսական՝ 28 անձեր, մի ամսական՝ 5 և ոչ ինչ չ՝ վճարող՝ 2 բաժանորդներ: Նուէրներ են տուել, զրամով՝ 29 անձեր, գրքեր են նուիրել 101 անձեր 2354 կտոր քանակութեամբ: Գործավար ժողովի ձեռք գնուած են գրքեր՝ 371 կտոր: Հին գրադարանից եղել է մնացած՝ 19 կտոր: Յիշեալ գրքերից 80 հատը եղել է ռուս և այլ լեզուներով, մնացեալը հայերէն. բոլոր գրքերը եղել են 500 տեսակ:

Պահելով գրադարանում 512 կտոր գիրք, մնացածներէջ վաճառել են՝ 679 կտոր, վիճակահանութեան են դրել՝ 278 կտոր, նուիրել են Շիրակաւանի ուսումնարանին՝ 12 կտոր:

Ստացւում էր գրադարանում 6 հայերէն և մի ռուսաց պարբերական հրատարակութիւն:

Գրադարանից դուրս, կարգացողներ եղել են՝ 7 ամսուայ ընթացքում (մայիս—դեկտեմբեր) 300 հոգի:

Ապրիլի 25-ից (1879) մինչև տարւայ վերջը ժողովը ունեցել է 28 նիստ: Կուծուած է եղել 100-ից

աւելի խնդիրներ և, գրադարանի վերաբերութեամբ, գրութեամբ է եղել զանազան անձանց՝ 40 նամակներ...

Մի տարուայ շրջանում, այն է՝ 1879 թ. յունուարի 1-ից մինչև 1880 թ. յունուարի 1-ը, եղել է մուտք՝ 680 ր. 92 կ. հաշուելով այսպէս՝

ա, Բաժանորդներից	249 ր. — կ.
բ, Նուէրներ	69 » 65 »
գ, Յաճախորդներից	7 » 29 »
դ, Վաճառած գրքերից	149 » 60 »
է, Տուգանադրամ՝ (գրքերը պայմանա- ժամին չ'վերագարձնելու համար)	13 » 50 »
զ, Վիճակահանութիւնից	182 » 35 »
է, Դրամագլխի տոկոսիք	9 » 53 »

680 ր. 92 կ.

Ծախք նոյնքան ժամանակամիջոցում եղել է՝ 566 ր. 97 կ. հաշուելով այսպէս՝

ա, Դրագարանի կահկարասեաց և կար- գադրութեանց համար	153 ր. 97 կ.
բ, Տուճարի, թղթի, թանաքի և այլն	11 » 18 »
գ, Ծախք փոստայի, գրքերի փոխադրու- թեան, նամակն. և ծրաների համար	32 » 62 »
դ, Գործակատարի ռոճիկ	132 » 50 »
է, Հեռագրի ծախք	4 » 10 »
զ, Լրագրների վճար	20 » 50 »
է, Ծախու առնուած գրքերի գին	212 » 10 »

566 ր. 97 կ.

Կ'մնար առ 1 յունուարի 1880 թ. պատրաստի
դրամ՝ 113 ր. 95 կ.:

1880 թ. ընտրւում են Գործավար ժողովի ան-
դամներ՝

Նշան էֆէնդի Պլէօխանեանց,

Մելիտոս Պահլաւունի,
Սարգիս Արաքաջեանց,
Սիմէօն Հախումեանց,
Գէորգ Միրիմանեանց,
Յովհաննէս Էլբէյեանց,
Գրիգոր Յակովբեանց,
Համբարձում Ստամբուլեանց և
Խաչատուր Դարբինեանց:

Փետրվարի 9-ի նիստում, ժողովը որոշում է՝ նոր
բաժանորդներ գտնելու և ընթերցանութեան տարածումը
ևս առաւել զիւրացնելու համար «Մի սրճանոց (кофе-
ресторанъ) բանալ», որ և բացւում է, ամենակարճ
ժամանակից յետոյ փակուելու համար...

Հազուագիւտ ջերմեանդութեամբ սկսուած գրդա-
րանի գործը հետզհետէ սկսում է սառնանալ և վերջ 'ի
վերջոյ՝ 1882 թ. իսպառ դադարում է գործունէութիւնից:

1883 թ. հայագգի ժողովուրդը խնդրամատոյց է լի-
նում քաղաքական իշխանութեան թոյլատրել հասարա-
կական գրագարան հիմնել Կարսում: յուսացուած բա-
ւարարութիւնը չի՝ ստացւում և պատգամաւորական
ժողովը մի այլ հնար չունենալով՝ իւր, սեպտեմբ. 28-ի
(1883) նիստում, 'ի միջի այլոց որոշում է գրագարանը
ամբողջապէս, առ ժամանակեայ կերպով, յանձնել ու-
սուցչական ժողովի հովանաւորութեանը: Հայր նախագա-
հի միջոցաւ անմիջապէս յանձնւում է գրագարանը ման-
կավարժական ժողովին, որի ձեռ. գտնւում է և այսօր:

ՅԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐՈՒՑ.

Կարուց վիճակը ըստ հոգևորին հնումը՝ այն է՝ Բագրատունի թագակիրների ժամանակ կառավարուելիս է եղել ձեռք, որոնք, ըստ վարչականին՝ կոչում էին «Արք-կախկոպոսունք» կամ՝ «Եպիսկոպոսունք Կարուց»։ Երկար տարիներ այստեղ եղել է Վանանդայ աշխարհի եպիսկոպոսական Աթոռը. (սկսեալ Դ-ից մինչև Ը դարը)։ Դ-դ դարում որպէս եպիսկոպոսներ Վանանդայ՝ յիշում են՝

... Զորթուազ¹.

450 Գադ².

495 Բարդէն (յետոյ կաթողիկոս).

527—54 Յոննան, որ յիշում է Դունայ ժողովում.

572 Գիա.

607 Ներսէս.

665 Իսրայէլ.

Իսկ որպէս եպիսկոպոսներ Կարուց՝ յիշում են՝
1091—5 յայտնի է առանց անուան մի եպիսկոպոս, որին Կարսի Սուքման ամիրան ուրացրեց հաւատից։

¹ «Եւ Զորթուազ Եպիսկոպոս Վանանդայ գաւառին, այլ սուրբ «պարկեշտ արժանի Աստուծոյ, արքեալ Ոգւով սրբով. քրիստոնէութեամբ գնայր գործէր, առաջնորդէր իւրում ժողովրդեանն ըստ կամացն Աստուծոյ»։ Փաւստոս Բիւզանդացի (երես՝ 278)։

² Եղիշէ (երես՝ 22)։

1139 Սահակ.

Աբրահամ. նախ քան՝ 1167 թ.

1165—73 Խաչատուր, Շնորհալուց ձեռնադրուած.

1209 Յովհաննէս.

1246 Յակոբ.

1307 Մարկոս.

1441 Տիրացու վարդապետ, որը եղել է էջմիածնի նարոզութեան ժողովում.

1670 Ստեփաննոս Վերատեսուչ¹։

Այնուհետև Պարսից և Օսմանցոց տիրապետութեան միջոցին առաջնորդական աթոռը գրեթէ մինչև 1878 թ. որպէս ապահով և անվտանգ աեղ բարբարոսների հալածանքներից՝ փոխադրւում է արեւմտեան Նիրակի Ղօշավանքում (Հոռոմոսի վանք), թէև դարիս առաջին քառորդից սկսած, յարմարութիւնը՝ ի նկատի ունենալով, Ղօշավանքի առաջնորդները բնակուելիս են եղել աւելի Կարսում, քան Հոռոմոսի մէջ։

Բացառապէս Օսմանցոց տիրապետութեան ժամանակ, մինչև 1765 թ. այդ եպիսկոպոսութիւնը ենթարկւում էր Կ. Պօլսի Պատրիարքարանին. իսկ յիշեալ թուականից Սիմէոն կաթողիկոսի միջնորդութեան համաձայն, Տաճկաց Սուլթան Մուստաֆան առանձին հրովարտակով Ղօշավանքի վիճակի հոգևոր տեսչութիւնը յանձնել է էջմիածնի Վեհապետին, որը և քսան տարիների չափ աւեր զրութեան մէջ եղած՝ Հոռոմոսի մենաստանը նորոգել տալով՝ Մայր Աթոռի միաբանութիւնից Պետրոս վարդապետին առաջնորդ է նշանակում և վանքը սկսում է վերստին բարեկարգուել²։

¹ «Այրարատ» Հ. Ղ. Վ. Ալիշան (երես՝ 76)։ — ² «Զամբո» (երես՝ 248)։

Ղօշա-վանքի առաջնորդութեան իրաւասութեան ենթարկուած էր Կարուց ամբողջ փաշալիկութիւնը Թիւրքաց տիրապետութեան՝ և Կարուց նահանգը (Карсская область) Ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ:

Ղօշա-վանքի առաջնորդներ յայտնի են՝

- 1680 Կիրակոս վարդապետ.
 1685—1704 Դանիէլ վարդապետ Տիգրանակերտցի.¹
 1713 Մաղաքիա, Աստուածաբան վարդապետ(?).
 1751—5 Եղիա վարդապետ Ալաշկերտցի. սորա մասին գրում է Յակովբ պատրիարք Նալբանդ՝ «Լուսաւոր-
 « եալ Հոգի Եղիա վարդապետն Ալաշկերտցի՝ լաւապէս
 « նորոգեալ (Հոռոմոսի վանքը) բայց անբաղդն ՚ի լիզիւոց
 « հրայանիւ հարեալ վախճանեցաւ ՚ի մօտակայս ՌՄԴ
 « (1755) Թուին, զի էր այր ձիափարժ և տիգաւոր, որ
 « զերեք հարիւրս ՚ի նոյանէ միով մզրախիւ խաթ-
 « օյուռն արարեալ էր, և նոքա թիւֆէնքի բերեալ, սպա-
 « նեալ էին, և յետոյ զղջացեալ վասն անգիտութեամբ
 « հարկանելոյն, զի շատ հաց կերեալ էին ՚ի ձեռացն, զի
 « էր այր հիւրընկալ քաղցրաբան, շախաճի:»
 1765 Պետրոս վարդապետ.
 1766 Բաղդասար վարդապետ.
 1767 Մինաս վարդապետ.
 1788 Յովհաննէս հայկոպոս Շամբեցի.
 1810 Ստեփան վարդապետ Կարնեցի.
 1816 Ղազար Արք-եպիսկոպոս.

¹ 1685 թ. այս իսկ Դանիէլ վարդապետը լիջում է Հոռոմոսի վանքի արձանագրութիւնների մէջ, որպէս նոյն վանքի նորոգող. իսկ 1704 թ. լիջում է սրա անունը նա և Ալէքսանդրապօլ քաղաքի ս. Աստուածածին եկեղեցու խորանում գտնուող՝ «Մեռել յարոյց» գրք-
 չագիր աւետարանի լիջատակարաններից միւնում, այսպէս՝ «... ՚ի
 « Հայրապետութեան Տէր Նահապետ Կաթողիկոսին և առաջնորդին
 « մեր՝ Դանիէլ վարդապետին:»

- 1818 Յովհաննէս եպիսկոպոս { Թաղուած են Հոռոմոսի
 1821 Աւետիք Արք-եպիսկոպոս { սի վանքի նշխարատան
 մէջ:
 1825—30 Ստեփաննոս Արք-եպիսկոպոս Խաժակեան.¹

1830 Թ. Գաղթականութիւնից անմիջապէս յետոյ, Կարուց կամ Ղօշա-վանքի առաջնորդութիւնը վերստին

¹ Ստեփաննոս Արք-եպիսկոպոս Խաժակեանը (Զախալեանց) ծնունդ էր 1770-ական թուականներին, Բարձր-Հայոց՝ Կարին քաղաքում. նրա սկզբնական անունը Նասիբ էր, մի իշխանուոր և բաւականին ունեւոր վաճառականի որդի. ծնողը կոչւում էր Յակոբջան-աղա: Նասիբը որքան գեղեցիկ և կայտառ, նոյնքան էլ չար, վստահ և աներկիւղ մանուկ է լինում. այս երեկոյթը աչքի առաջ ունենալով՝ հայրը երկնջում է թէ մի գուցէ վնասեն նրան տաճիկ երեխաները կամ իսպառ աներեւութացնեն նենգամիտ, հասակաւոր դուռնականները, ուստի և 10—12 տարեկան հասակում յանձնում է նրան կրօնական արարողութիւնները՝ Հայ լեզուի և դպրութեան հետ՝ սովորելու և ապագայում եկեղեցու սպասաւոր դառնալու յատուկ դիտաւորութեամբ, Մշու և Կարնոյ առաջնորդ՝ Յակոբոս Արք-եպիսկոպոսին («Աղիս-պէլիս» մականնոյ առաջնորդ էր նրան Տարօնի ս. Կարապետ վանքը, դաստիարակում է առանձին խնամքով: Սրամիտ մանուկը ոչ միայն առաջադիմութիւն է ցոյց տալիս հայոց լեզուի, գրականութեան և եկեղեցական արարողութիւնների մէջ, այլ և հետզհետէ սկսում է նմանուել իւր դաստիարակ եպիսկոպոսին—շնորհ և ընդունակութիւն է ցոյց տալիս քարոզչութեան և բեմքասացութեան, որի հետեանքը լինում է այն՝ որ իւր 25 տարեկան հասակում մի և նոյն վանքի մէջ, նոյն եպիսկոպոսից ձեռնադրւում է աբեղայ՝ Ստեփաննոս անունով և իբրեւ միաբան՝ մնում է նոյն վանքում: 10 տարուց յետոյ, նա իւր գովելի վարքի, բարքի, ընդունակութեան և օրինակելի պարտաձանաչութեան համար, նոյն սրբազանի ձեռօք արժանանում է ծայրագոյն վարդապետական աստիճանի՝ «Աթոռ նստիլ, խալիչայ ձգել և զաւազան առնուլ:»

1811 թուին հրաւիրուելով Հջմիածին, Կարապետ ծ. վարդապետ Բագրատունու (Հնուտցու) հետ միասին, երջանկայիշատակ Տ. Եփրեմ կաթողիկոսից ձեռնադրւում է եպիսկոպոս (նոյեմբերի 2-ին), և ստանում օրհնութիւն ու գիր Արք-եպիսկոպոսութեան: Ստեփաննոս սրբազանը դարձեալ վերադառնում է իւր պաշտօնատեղին՝ ս. Կարապետի վանքը և այնտեղից իւր բազմերախտ հոգեւոր ծնողի սպանու-

դառնում է Կ. Պօլսի պատրիարքական թեմ և առաջնորդները նշանակում էին այնտեղից, որպես Օսմանեան կայսերութեան երկիր:

1842—5 Առաքել վարդապետ.

1845 Յակովբ վարդապետ.

Թեան պատճառով (Յակոբոս Արք-եպիսկոպոսը սպանուել է Քիւրդերից) իբրև վրէժխնդիր Բ. դրան բողոքելու և ոճրագործներին ըստ արժանւոյն պատժել տալու համար, ուղևորւում է Կ. Պօլիս, ուր յուսացած յաջողութիւնը չ'զտնելով՝ ծանապարհւում է Երուսաղէմ՝ սրբազան տեղերին երկրպագրութեան: Ամենակարծ ժամանակից յետոյ, վերադառնալով Կ. Պօլիս, տեղական Պօղոս պատրիարքի կոնդակով կարգւում է Մշու առաջնորդ: (Այդ միջոցին Կարնոյ առաջնորդութիւնը բաժանուած էր Տարօնից և այնտեղի՝ Կարնոյ՝ դէտն ու առաջնորդն էր՝ Կարապետ Արք-եպիսկոպոս Բագրատունին): Ստեփաննոս սրբազանի արդարացի վրէժխնդրութիւնը «Աղիս-պէյիւի» սպանման նկատմամբ, զրգռում է իւր դէմ քիւրդ Դենպետների (Շէյխ) և առհասարակ շրջապատող քիւրդ ազգաբնակութեան կատաղի թշնամութիւնը և դա հասնում է մինչև այն աստիճանի՝ որ նա հարկադրուած է լինում իւր ընկերոջ՝ Կարապետ սրբազանի միջնորդութեամբ տեղական փաշայից ուղարկուած պահակների խմբով հազիւ թէ անվտանգ ժամանել Կարին, միանգամայն թողլով Մշու (Տարօնոյ) առաջնորդական աթոռը:

Կարապետ Արք-եպիսկոպոսը կամենալով մի բարիք անել և ազատել իւր օժակցին Թէ անգործութիւնից և Թէ վտանգաւոր դրութիւնից, գրում է այդ մասին Տփլիսու Թեմակալ առաջնորդ՝ Աշտարակեցի Ներսէս եպիսկոպոսին (յետոյ կաթողիկոս), որը, իւր հերթում, պատրաստակաճութեան է յայտնում պահել շնորհալի բարոյգէին Տփլիսում: Ստեփաննոս սրբազանը երկար ժամանակ չի մնում Ներսէսի մօտ, մի քանի տարուց յետոյ նշանակուելով Կարսի առաջնորդ՝ գալիս է Շիրակ գաւառի Հոռոմոսի վանքը: 1827 թ. յուլիսի 9-ին աւարտելով Կարս քաղաքում դպրոցական շինութիւնը, նշանակում է ուսուցիչ հայ-մանկտին դաստիարակելու և ինքը ինչ-ինչ քաղաքական գործերով վերադառնում է իւր հայրենի Կարին քաղաքը: Այդ իսկ ժամանակ Կարսի փաշայի յատուկ հրաւիրանօք ուղևորւում է նաև Տփլիս, Ռուսաց կառավարութեան հետ բանակցելու. . .

1828 թ. Կարնոյ պաշարման ժամանակ, նա է լինում Հայոց

1846 Պօղոս վարդապետ (Փիղեքոս).

1847 Կարապետ վարդապետ (յետոյ եպիսկոպոս) Կեսարայի.

18.. Մկրտիչ վարդ. (առաջնորդական տեղապահ).

18.. Պետրոս վարդապետ » » » »

1853 Վարդան վարդապետ Օձնեցի (այժմ արք.

հոգևոր վարչութեան ներկայացուցիչ կոմս-Պասկևիչի բանակում և յայտարարող ժողովրդեան բուռն ցանկութիւնը—հպատակուել Քրիստոսնայ ինքնակալին, նպաստել պայծառափայլ հրամանատարի նպատակներին՝ փշրելու այնքան զոռոգացած կիսալուսնի եղջիւրները... մինչև էրզրումի նուածելը սրբազանը անբաժան է մնում ոռուսական բանակից, անտարակոյս վերապահելով Կարուց առաջնորդական կոչումը: Սրբ. Ստեփաննոսի արդիւնաւոր ծառայութիւնը, կոմս-Պասկևիչի միջնորդութեամբ, վարձատրւում է Ռուսաց Մեծ Խնքնակալից. բացի եպիսկոպոսական կոչման համապատասխանող մի քանի շքանշաններից, նա ստացել է և մի շողակնեայ թանկագին մատանի. . .

Խնչպէս յիշեցինք իւր տեղում, սրբազանը առաջնորդեց Կարսի զաղթականներին և անդրանիկ առաջնորդն եղաւ Կումայրի աւանում (յետոյ Ալէքսանդրապօլ քաղաք): 1837 թ. Յովհաննէս կաթողիկոսի կոնդակով (27 մարտի № 196), նշանակուեցաւ նա Շամախու Թեմակալ առաջնորդ, ուր 5 տարի մնալուց յետոյ, 1842 թ. ծանր տենդով բռնուած՝ վերադարձաւ Ալէքսանդրապօլ և իւր հարազատների շրջանում աւանդեց երկրայինը:

Ստեփաննոս սրբազանի դամբարանը Ալէքսանդրապօլի հին գերեզմանոցումն է, «սև մարտկոցի» հանդէպ, բլուրի գագաթին: Նախապաշարուած ժողովուրդը դրա նշխարների հրաշագործութեան մասին շատ պատմութիւններ է անում. ոմանք՝ որպէս ականատես՝ վկայում են Թէ ինչպէս լոյսը կանաչ ու կարմիր բոցաժառ, իջել է երկնային կամարներից նրա գերեզմանի վերայ. Թէ բժշկում է ախտաժեւերին, բորոտներին և այլն: Հայ կանայք սրբազանի շիրմի վերայ բարեխառն ջրով լողացնում են իրենց հիւանդ երեխաներին, այդ տեղ էլ փշրելով այն խեցեղէն կամ ապակեայ ամանը, որով ջուրն էին բերել...: Դազաղաձև տապանաքարի վերայ քանդակուած է եպիսկոպոսական խոյր և գաւազան. և արձանագիրն է «Այս է տապան հանգստեան Ստեփաննոս արք եպիսկոպոսի խաժակեան. Թվին 1842 մայիսի 5-ին:»

եպիսկոպոս և վանահայր Սանահնի վանքում): Սա վերանորոգել է Ղօշա-վանքի առաջնորդարանն ու միաբանութեան սենեակները, ինչպէս որ վկայում է՝ տակաւին ոչ մի տեղ չ'ընդօրինակուած՝ ս. Յովհաննէս վանքի հարաւային որմի վերայ քանդակուած յիշատակարանը.

ՀԹՎՆ ՀԱՅՈՑ ՌՅԲ ԵՒ ՅԱՄԻ ՓՐԿՁԻՆ 1853, ՈՂՈՐՄՈՒ-
ՀԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՕՁՆԵՑԻ
Ժ ՀԻՄԱՆԷ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՌՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆԻՑ
ՀՁՈՒԹՆ ՍԵՆԵԱԿ ԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱՏՈՒՆՆ ԻԻՐ ՄԻ ՀԱՄ-
ԲԱՐԱՆՈՑԱԻ ՅԱՒՈՒՐՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԻՄՈՑ
Ժ ՎԱՆՍ ՀՈՌՈՄՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՐԴԵԱՄԲ
ՀԹԵՄԻՍ ԿԱՐՍԱՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՑ ԵՒ ԱԶԳԻՍ
ՀԱՅՈՑ ԱՐԴ՝ ԱՂԱԶԵՄ ՅԻՇԵԼ ԶԻՍ ԵՒ ԶԱԶԳՆ
ԺՄ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ՈՐՈՑ ՄԻՇՏ ՊԱՐՏԱՌՈՐ
ՀԱՄԱՐԻՄ ԶԱՆՁՆ ԻՄ ԵՒ ԽՆԴՐԵՄ Ի ՅԱՋՈՐԴԱՑԻ
ԺՄՈՑ ՇԷՆ ՊԱՆԵԼ ԶՎԱՆՍ ՈՐՊԷՍ ՅԱՆԿԱՅ ԱԶԳՆ ՀԱՅՈՑ, .

1854— 6 Իսրայէլ վարդապետ.

1857 Միքայէլ քահ. Կարնեցի (առաջ. տեղապահ).

1867—73 Յովհաննէս արք-եպիսկոպոս Ռշտունի¹.

1873 Գրիգոր վարդապետ Յովհաննիսեան (այժմ արք-եպիսկոպոս).

1873— 5 Տիմոթէոս վարդապետ Սափրիչեան (առաջ-նորդական տեղապահ).

1876—87 Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց (առաջ. տեղապահ. 1879 թ. հոգևոր գործոց կառավարիչ Կարս և Բաթում նահանգաց, 1887 թ.—մայիսից-դեկտեմբեր — Յաջորդ կամ փոխանորդ Վիճակին Հայոց Կարուց):

¹ Վախճանել է Կարսում մարտի 23-ին 1873 թ. և Թաղուել է ս. Աստուածածին եկեղեցու դաւթում, ճիւսիսային պատի մօտ:

Յաջորդներ կամ պատրիարքական փոխանորդներ Կարուց.

1880—90 Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան.

1891 Նահապետ արեղայ Նահապետեան:

Կարսի յաջորդական վիճակն ունի՝ մի քաղաք, 3 զիւղաքաղաքներ (Կաղզուան, Արդահան և Օլթի) և 82 հայաբնակ զիւղեր, բաժանուած 10 առանձին գործակալութիւնների, որոց ընդհանուր (հայ ազգաբնակչութեան) թիւն է 5174 տուն կամ 40748 հոգի. դրանցից՝ 21211 արական և 19537 իգական սեռից: Ունի 70 եկեղեցի 80 քահանաներով և 3 հատ շէն կամ մարդաբնակ վանքեր՝ Անի, Ղօշավանք և Խծկօնք, 4 վարդապետներով, 2 նշանաւոր ուխտատեղիներ՝ Վարդիկհայր (ս. Թաթուլ և ս. Վարոս) և ս. Գէորգ, Բագարան աւանում: Դպրոցների թիւն է՝ (189¹/₂ ուսումն. թ.) 9, որոց մէջ սովորում են՝ 835 աշակերտներ, 251 աշակերտուհիներ. ուսուցիչներն են՝ 23 և վարժուհիք՝ 3:

Կարսի վիճակը ենթարկուած է ներկայումս Երևանի թեմին և համարուած է պատրիարքական (կաթողիկոսական) փոխանորդութիւն: 1886 թ. դեկտեմբերի 23-ի, Բարձրագոյն հաճութեան համաձայն՝ բացուեցաւ այստեղ հոգևոր Կառավարութիւն մայիսի 10-ին 1887 թ. որի (բացման) համար յատկապէս ժամանեց Կարս, Սինօղի նախկին անդամ՝ Տ. Մեսրոպը սրբազան Արք-եպիսկոպոս Սմբատեանցը:

Անդամութեան պաշտօն վարել են՝

Ղուկաս աւագ քահանայ Արծրունի,
Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց,
Միլքիսեղեկ քահանայ Մանուկեանց,
Զօրաբաբէլ քահանայ Ղօլանձեանց,
Յակովբ քահանայ Կիրակոսեանց:

ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԱՐԴԻՒՆՔ.

Ինչպէս ամենուրեք Տաճկահայաստանում, նոյնպէս և Կարսի առաջնորդարանը պահպանւում էր վիճակային արդիւնքով, որոնք էին՝ պսակադրամ, հոգեբաժին, մլրդ-տութեան «Լուսազին» և այլն: Իսկ պտղի՝ ցորեան, դարի, իւղ, պանիր և ուրիշ հասոյթները մինչև 1876 թ. ստա-նում էր հոռոմոսի մենաստանը:

Օսմանցոյ տիրապետութեան ժամանակ, 1830 թ. յետոյ, Կ. Պօլսի պատրիարքարանին տրւում էր միմիայն վանքերից և եկեղեցիներից ստացուած «Մուխատայ» ա-նունով տուրքը (1870-ական թուականներին՝ 4 հազար զուռուշ քանակութեամբ իւրաքանչիւր տարին), որ եկե-ղեցական եկամուտների մի տեսակ տասանորդ էր համար-ւում: Իսկ նախ քան յիշեալ 1830 թուականը, սկսեալ 1765 թ. լինելով տէրունի վիճակ ս. Էջմիածնի, որոշ քանակութեամբ կամ չափով ցորեան, դարի, իւղ և պանիր «պտուղ» էր տալիս Մայր Աթոռին¹:

1876—87 թ. թէև յիշեալ բոլոր հասոյթները, նաև Բաթում նահանգի, ստանալիս է եղել Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանցը, սակայն ինչպէս ցոյց են տա-լիս պաշտօնական գրութիւնները (ս. Սինոդի և Վեհ. կաթողիկոսի հետ ունեցած), անկարող է եղել իւր առաջ-նորդարանը (ինքը, մի գրագիր և մի սպասաւոր) պահ-պանել: Բացատրելով այսպէս՝ 1877—81 թ. վաճառա-

կանութիւնը «սնանկացած» գրութեան մէջ է լինում Կարսում, իսկ վիճակի գիւղերը՝ «ամենադառն չքա-ւորութեան» ենթակայ, «որովհետև լցուել են նորեկ զաղթականներով»...

1879 թ. ցոյց է տալիս ս. Սինոդին¹ որ «յանձնու-թենէ և յանբերրութենէ տարւոյն» ոչ ինչ վիճակային արդիւնք չի գոյացել:

1880 թ. Շիրակի 34 գիւղերը բաժանելով Կարսի առաջնորդութիւնից, (մինչև յունուարի 1-ը 1883 թ.) Սինոդը անտարակոյս նուազեցնում է սրբազանի արդիւն-քը, որի առթիւ և սկսում է բաւական սուր բանակ-ցութիւն ս. Սինոդի և Գեր. Աղուանեանցի միջև. ահա՛ թէ՛ 'ի միջի այլոց ինչ է ասում իւր՝ յունիսի 6-ի, 1881 թ. № 56 յայտարարութեան մէջ՝ «'ի սկզբանէ «յունուար ամսոյ 1881 ամի մինչև ցարդ ծախքն ա-«ռաջնորդարանին լեալ են 552 ռ. 63 կ. չ'նայելով ամե-«նակերպ անվայելուչ խնայողական վարմանց մերոց, և «զայդոսիկ ևս լրացուցեալ եմք փոխառութեամբ միայն՝ «իսկ արդիւնքն նոյն թուականին գոյացեալ է՝ (ց 6-ն «յունիսի) 75 ռ. 70 կ. միայն: Ուրեմն առաջնորդարանն «հետզհետէ ընդ յծով պարտուց անկանի»:

Իսկ ընդհանուր ծախք և մուտք նոյն՝ 1881 թ. որպէս ինքը հաղորդում է ս. Սինոդին, յայտարարու-թեամբ 17 յունիսի 1882 թ. եղել է՝ «2040 ռ. 33 կ. «ընդհանուր եկամուտն նոյն ամի՝ ընդամենը՝ 917 ռ. 65 «կ. ուրեմն զեղջելով զեկամուտն 'ի ծախուց՝ 1122 ռ. «68 կ. պակասի... ուստի խնդրեմք առնել փութանակի «անօրէնութիւն 'ի վճարել զպակասորդն ծախուց 1881 «ամի, նոյնպէս և մի անօրէնութիւն վասն կառավարու-«թեան 1882 ամի, զոնէ հաւասարեցնեն ծախք և եկա-

¹ «Զամբո» (երես՝ 50 և 248):

¹ Յայտարարութիւն 13 փետրվարի 1879 թ. № 15.

« մուտն միմեանց, զի կարացուք մէք կատարել զպար-
 « տաւորութիւն պաշտօնավարութեան մերում, քանզի
 « անհնարին է մեզ այդ չափ եկամտիւ կառավարիլ վասն
 « անհրաժեշտ ծախուց և յազազս զանազան հանգամա-
 « նաց տեղւոյս՝ զի այնքան անձուկ և այնքան թշուառ
 « է առաջնորդական վիճակ տեղւոյս, որ երբէք ոչ կարէ
 « համեմատիլ ընդ այլ առաջնորդական վիճակս: Աստա-
 « նօր բացի վիճակային արդեանց, 'ի պսակահարկաց, հո-
 « գեբաժնից և 'ի պողոտայ կողմնակի արդիւնք խսպառ
 « ոչ զոն, որպէս այլ առաջնորդաց, օրինակ՝ աջահամ-
 « բոյր, նուէր և այլն:

Այսպէս ուրեմն, բացի այն՝ որ Գրիգորիս եպիսկոպոսի
 առաջնորդութեան ժամանակ Մայր Աթոռը Կարսի
 նահանգից, որպէս հայրապետական թեմից (առաջնորդու-
 թիւն Այրարատայ) ոչ ինչ արդիւնք չի՝ ունեցել, այլ և
 Բաթումի նահագի հետ միասին, Կարսի ընդարձակ վի-
 ճակը չի կարողացել առաջնորդարանի տնտեսական պի-
 տոյքը հայթհայթել, որ և սրբազան առաջնորդը եղել է՝
 «ընդ լծով պարտուց»...

Աղուանեանց եպիսկոպոսի ցոյց տուած հաշուով
 աթոռային արդեանց մուտք եղել է¹,

	Մ ու տ ք		ԵԼՔ ԿԱՄ ԾԱՆՔ ԱՌԱՋԱՆՈՐԴԱՐԱՆԻՆ		Պակասորդ	
	Բուբի	Կօպ.	Բուբի	Կօպ.	Բուբի	Կօպ.
1881 թուին . .	917	65	2040	33	1122	68
1882 » . .	1026	10	1367	33	341	23
1883 » . .	867	15	1227	4	359	89
Ամենը . .	2810	90	4634	70	1823	80 ²

¹ Տոււար պատճէնի նամակաց առաջնորդարանին 1884—5 թ.
 երես 28, յայտ. 'ի Սինօղն № 101, 1 մայիսի 1884 թ.

² Վերև իշխուած՝ № 101, յայտարարութեամբ Գրիգորիս եպիս-

Իսկ համեմատական հաշուով պիտի գտնենք, որ
 վերջին երեք տարւայ ընթացքում, հոգեւոր Կառավարու-
 թեան մէջ գոյացել է զուտ վիճակային արդիւնք՝

Մ ու տ ք					
				Բուբի	Կօպ.
1890 թուին . . .	.	.	.	4012	82
1891 » . . .	.	.	.	3607	35
1892 » . . .	.	.	.	4147	78
Ամենը . . .	.	.	.	11767	95

կոպտը խնդրում է ս. Սինօղից՝ «...Կարգադրութիւնս առնել հատու-
 « ցանելոյ զպակասեալ գումարն վերոյիշեալ երեք ամաց... ծախք թէև
 « չեն ինչ ծանունք վասն միոյ առաջնորդարանի, այլ սակայն անհնա-
 « րին ևս է ձշտել, զի մեր յոյժ տնտեսութեամբ և բաւականսիրու-
 « թեամբ վարեալ է, որպէս յայտնի է 'ի մատենից, որպիսեօք կարեմք
 « վստահաբար ասել, ոչ որ պաշտօնեայ կարէ վարել:» 'ի դէպ՝ պէտք
 է նկատել և այն որ՝ նոյն սրբազան Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուա-
 նեանցը իւր՝ մայիսի 23-ի, 1884 թ. № 107, յայտարարութեամբ ոչ
 միայն հրաժարում է իւր ղրամական պահանջից, այլ և պարտաւոր-
 «ւում է՝ ձեռնադրում և պարտաւորիմ ամի ամի առաքել շարունակ
 « յարդեանց վիճակին զհինգ հարիւր բութի յօգուտ ճեմարանի Աթո-
 « ռոյդ ցորչափ ժամանակ կամ 'ի պաշտաման առաջնորդութեան այնր
 « (Կարուց) վիճակի. . .»:

Ա.Զ.Գ.Ա.Յ.ԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ.

Եկեղեցական կամ ազգային գործերը, ինչպէս ամենուրեք Օսմանեան կայսերութեան մէջ, նոյնպէս և Կարսի առաջնորդական թեմում սկսեալ 1863 թ. այն է՝ «Սահմանադրութեան» գործադրութեան ժամանակից կառավարուելիս ևն եղել հետեւեալ վարչութեանց կամ մարմինների ձևով, տեղական առաջնորդի՝ որպէս պատրիարքական փոխանորդի՝ նախագահութեամբ. 1, ազգային-կրօնական ժողով. կրօնական գործերի համար, որ բաղկանում էր բանիբուն եկեղեցականներից. ընտրւում էր ընդհանուր ժողով 2 տարի ժամանակով և պարտաւոր էր ազգի մէջ կրօնական զգացումը զարգացնել, հայաստանեայց եկեղեցու զաւանթութիւնները անխախտ պահել և այլն, որպէս որ տրամադրում է «ազգային Սահմանադրութիւնը»¹:

2, Ազգային-քաղաքական ժողով. քաղաքական գործերի համար, բաղկացած էր ազգային գործոց և տէրութեան օրինաց փոքր իշատէ տեղեակ մարդկանցից. ընտրւում էր նոյնպէս ընդհանուր ժողովից 2 տարի ժամանակով. պարտաւորութիւնն էր՝ ազգային-քաղաքական (համայնական) գործերի ընդհանուր տեսչութիւնը. ազգի բարեկարգութեան ու առաջադիմութեան մտադրութիւն

և փոյթ ունենալ, իւր տեսչութեան ներքեւ զանուոյ խորհրդոց կողմից մատուցած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշադրութեամբ քննել, հաստատել և այլն²: Այս ժողովը ունէր և իւր «խորհուրդը» մի ատենապետից և մի ատենադպրից բաղկացած, որոնք կառավարում էին «նխտերը»:

3, Ուսումնական խորհուրդ, որ կազմւում էր քաղաքական ժողովի կողմից և բաղկանում էր 7 ուսումնական աշխարհականներից, 2 տարի ժամանակով. պաշտօնն էր՝ վարել վիճակի դաստիարակութեան և կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Պարտաւորութիւնն էր՝ ազգային ուսումնարանների բարեկարգութեանը հսկել. մանուկ սերնդեան (թէ՛ աղայոց և թէ՛ աղջկանց) դաստիարակութեանը հոգ տանելու նպատակով հաստատուած ընկերութիւններին խրախոյս տալ և ձեռնտու լինել, ուսուցչաց կացութիւնը բարւոքել և ասպազան անդորրելու խնամ տանել³:

4, Թաղական-խորհուրդ, պաշտօնն էր՝ եկեղեցու և դպրոցների հոգաբարձութիւնը, աղքատաց խնամակալութիւնը և ազգայնոց մէջ պատահած վէճերի քննութիւնն ու խաղաղասիրութիւնը: Կազմւում էր ժողովրդեան ընտրութեամբ և խառն՝ կրօնական ու քաղաքական ժողովների հաստատութեամբ 4 տարի ժամանակով. թաղական խորհրդի տրամադրութեան տակ զանուում էր եկեղեցու և ուսումնարանի զանձարանը՝ «սընդուկը»⁴:

Բացի յիշեալ ժողովները, Օսմանեան կայսերութեան զանազան ատեաններում, ինչպէս օրինակ՝ «Խտարէ-Մէճ-լիսի», «Պէլիսիէ-Մէճլիսի» և այլն, զանուում էին նաև

¹ Յօդ. 24—35 ազգ. Սահմանադր. Հայոց, հրատ. 1863 թ.:

² Յօդ. 36—43 ազգ. Սահմանադր. Հայոց:—³ Յօդ. 45 նոյն Սահմանադր. Հայոց հրատարակ. 1863 թ.:—⁴ Յօդ. 52—56 նոյն Սահմանադրութեան:

Հայ ազգի ներկայացուցիչները. իսկ առաջնորդը Համար-
ւում էր անդամ «Իտարէ-Մէճլիսի» (նահանգական կա-
ռավարութեան), ուր նրանք պաշտպանում էին Հայ ժո-
ղովրդեան դատն ու իրաւունքը:

Ենթարկուելով Կարուց նահանգը Ռուսաց ինքնա-
կալութեան, անտարակոյս ըստ հոգեւորին էլ կառավա-
րուելու էր Ռուսաստանում ընդունուած օրէնքներով,
սակայն Գէորգ Դ. կաթողիկոսը կոնդակով, մարտի 14
1879 թ. № 99, հրամայել էր Գրիգորիս եպիսկոպոս Ա-
ղուանեանցին, կառավարչական գործերը վարել Տաճկա-
կան ժամանակի ձևով ու եղանակով, որ տեւեց Համարեա
մինչև 1887 թ.:

Բացի թաղական և ուսումնական խորհրդի անդամ-
ներից, որոց մասին խօսեցինք իւր տեղում, յիշում են
ազգային-քաղաքական ժողովի անդամներ՝

1876 թ. Մահտեսի Յարութիւն Մխճեանց,
Գէորգ Էհրամճեանց,
Մարգար Փալանճեանց,
Մելքոն Շեխեանց,
Յովսէփ Մահտեսի Մկրտչեանց:

1880—3 թ. յիշեալ ժողովի որպէս անդամներ՝ Հաս-
տատուել են նաև եկեղոր ժողովրդի կողմից՝

Յովհաննէս Ունջեանց,
Աբրահամ Շահպաղեանց,
1874—6 { Ատենապետ՝ Մահտեսի Յարութիւն Մխճեանց,
Ատենադպիր՝ Գէորգ Էհրամճեանց:
1876 { Ատենապետ՝ Յովսէփ Մահտեսի Մկրտչեանց,
Ատենադպիր՝ Գէորգ Էհրամճեանց:

1883 թ. (օգոստոսի 26 ընտրութեամբ յիշում են).

Բժ. Աղէքսանդր Ղազաղեանց,

Բժ. Աղէքսանդր Տէր-Յարութիւնեանց,
Յովհաննէս Ունջեանց,
Մարգար Փալանճեանց,
Մելքոն Յարութիւնեան (Շեխեանց),
Գրիգոր Սթորչիկեանց:

Կրօնական ժողովի անդամներ.

1876—87 Ղուկաս աւագ քահանայ Արծրունի,
Զօրաբաբէլ քահանայ Ղօյանճեանց,
Սաղաթիէլ քահանայ Տէր-Դաւթեանց,
Մելքիսեդէկ քահանայ Մանուկեանց,
Պօղոս քահանայ Տէր-Միքայէլեանց (Ղանի
գիւղացի),
Յակովբ քահանայ Կիրակոսեանց,
Շմաւօն քահանայ Տէր-Մարութեանց,
Աղէքսանդր քահանայ Յովսէփեանց,
Սարգիս քահանայ Բղնունի,
Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց:

ԱՂԲԱՏԱՅ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎ.

Բացի վերևում յիշուած վարչական մարմինները՝ Կարսում եղել է նաև մի առանձին մասնաժողով՝ «Յօգուտ աղքատաց հանգանակութեան փողերի», որ շուկայի և եկեղեցիների մէջ դրամ հանգանակելով՝ բաժանելիս է եղել չքաւորներին, ծխատէր քահանաների վկայութեան համաձայն (չքաւորութեան մասին):

Այդ մասնաժողովի գոյութիւնը տեւել է մինչև 1881 թ. որ ժամանակ ազգային-քաղաքական ժողովի որոշմամբ անցել է երեսփոխանութեան իրաւասութեան ներքեւ: Անդամներ յիշուում են՝

1879—81 Գէորգ Էհրամճեանց,
Մելքոն Շեխեանց,
Թորոս Չմշկեանց,
Աւետիս Փափազեանց,
Մկրտիչ Կարնեցի:

ՈՒԽՏԱՏԵՂԵՐ.

Քաղաքի «Չուխուր» թաղի բարձրում, Ախուրեան գետի ձախակողմը, քարքարոտ զառիվայրի լանջով տարածուած են հայկական, մամուապատ գերեզմանները, խառն՝ կարծր վիմից պատրաստուած՝ սեան կոփածոյ խոյակների, խարիսխների, բոլորչի սիւնեակների, քանդակած կամարների, գոգարիկ խաչերի և ուրիշ՝ եկեղեցու համար յատկապէս շինուած ու կոփուած, բայց ցարդ երեսի վերայ անգործադրելի թողուած, հնագոյն դարերի յիշատակութեանց հետ... Կենդանի պատմութիւնը այդ մահարձանների մասին շատ սակաւ տեղեկութիւն ունի. զիտէ միայն, որ Աբասեան օրերից գոյութիւն ունի նա. այդ տեղ են ամփոփուել հերոսների ու սրբերի աճիւնները, այդ տեղ շատ անգամ ծածկուել է հայ մարդի ունեցուածքը օտարի յափշտակութիւնից զերծ մնալու համար:

Կարսեցի ջերմեռանդ հայը, ըստ վաղեմի սովորութեան, երբեմն այցելում է այդ հին սրբավայրը և պարտք է համարում իրեն առանձին յարգանքք մերձենալ համբուրելու մի յայտնի դամբարան. խեցեղէն ամանի՝ բուրվառի՝ մէջ նա խունկ է ծխեցնում և մոմեր վառում նրա առջև...

Հայ կինը այդ գերեզմանի շուրջը պտտեցնում, դրա վերայ, տարուայ որ եղանակին և լինի, լողացնում է իւր

տկար մանկանը և առողջութիւն է հայցում... Դա «ՆԱ-
ՀՍԱՍՆ» է՝ Տէր-Սարգսի դամբարանը՝ մի անշուք քա-
րակոյտ, որի վերայ, որպէս մշտնջենական անթառամ
պսակ, տարածուած է մի հին, քանդակուն խաչարձան,
շրջապատուած վարդենիներով ու ցածրիկ թփերով. իսկ
գտննան վերջին՝ նաեւ կանաչ սէղով ու անուշահոտ ծա-
ղիկներով... և եթէ լեզու ստանան զրանք, անտարակոյս
պիտի վկայեն ինչ որ խօսում է այսօր կենդանի աւան-
դութիւնը, ինչ որ զրում են ժամանակակից յիշատակա-
գիրներ «Նահատակի» մասին:

Սրանից գրեթէ մի դար առաջ, այն է՝ 1796 թ.
յուլիսի 25-ին, Վարդավառի պահոց ուրբաթ օրը, կա-
տարւում է խղճոյկ Տէր-Սարգիս քահանայի նահատակու-
թեան քսամենքի գործը, որ Վարդավառի տօնին պատա-
րադիչ լինելով, գնում է բաղանիք լողանալու. հազիւ
թէ սկսում է լողանալ, երբ մոնում է մի տաճիկ կղերա-
կան՝ մի ֆանատիկ մօլա¹: Տէր-Սարգիսը անտարակոյս
չ'կարողանալով ծանաչել մերկ մարդին իւր կոչումովն ու
պաշտօնովը, չի՝ մատուցանում նրան պատշաճաւոր յար-
գանքը:

— Մի՞թէ գեաւուրը (անհաւատ) այնքան մեծացաւ,
որ էլ չի զիջանում ոտի կանգնել ողջունելու Իսլամ
կղերականին... — այդպիսի խօսքերով է զիմում մօլան՝ Տէր
Սարգսին և անյապաղ դժոխային ձիչով ու աղաղակով
զուրս է ընկնում փողոց և յանուն Մեծ-Մարգարէի,
հրաւիրում է զուռանականներին վրէժխնդիր լինել մի
անհաւատի դէմ, որ համարձակուել էր՝ «կրօն և դաւան-
մունք» հայհոյել իրեն. . .

¹ Կենդանի աւանդութիւնը հաւաստիացնում է որ դա եղել է՝
«Ղարա-Ղաղի» անուանուած, ապստամբ ջարագործը, որ փաղիշահի
հրամանով գլխատուեց «Իշ-գալէլում» (միջնաբերդում):

Ճանատիկ ամբօխը սոսկալի կատաղութեամբ ար-
ձակում է քահանայի վերայ և անտանելի զանահարու-
թեամբ ներկայացնում է նրան փաշայի դատաստանին:
Աւելորդ է ասել, երկրի պետն էլ իւր զարգացմամբ խա-
ժամուժից այնքան բարձր չ'լինելով, արդարացնում է նրա
(ժողովրդի) տաճած յոյսը և որոշում է՝ «կամ ընդու-
նել ճշմարիտ հաւատը՝ կամ մահանալ»: Տէր-Սարգիսը
զերադատում է մահը ուրացութիւնից. . .

Տեղական հայ ազգաբնակիւթիւնը անմիջապէս զի-
մում է փաշային, դրամով մեղմացնելու իսլամ իշխա-
նաւորի զայրոյթը և առաջարկում է փրկանքի համար՝
50 հազար զուռուշ. փաշան հրաժարւում է ընդունել
ոսկիները և հրամայում է զլխատել նրան: Տէր-Սարգսի
արիւնոտ զին տարածել է տալիս միջին կամրջի վերայ,
որ իսլամ երթեկներից անարգուելով՝ զգաստութեան
օրինակ և խրատ լինի գեաւուրներին... Այնուհետեւ աղ-
քատիկ երիցակնոջից մի և կէս լիտր սուրճ առնելով
թոյլատրում են զին հողին յանձնել¹: Այս վերջի կտորը
զրուատում է հայ ժողովուրդը այսպիսի պատմութեամբ.
Նահատակի զին երկու զօր և երկու զիշեր անարգուած
մնալով, երրորդ զիշերին երեւում է նրա վերայ լուսեղէն
սիւնը, որ կանաչ ու կարմիր դոյներով իջնելիս է եղել
երկնային կամարներից... Թուրքը տեսնելով այդ՝ ըն-
դունում է Քրիստոնէական հաւատի սրբութիւնը և հրա-
ւիրում է հայ համայնքին վայելուչ հանդէսով թաղել
սուրբի մարմինը. . .

Տէր-Սարգիսը իւր սրբակեցութեամբ, առաքինի վարք
ու բարքով մի փայլուն աստղ է լինում ժամանակակից
հայ հոգեւորականութեան մթնոլորտում. հազուադիւս՝

¹ Կարսեցի Մեծ Տէր-Աւետիք և Յովհաննէս քահանայր (ծնոա-
գիր յիշատակագրութիւններ):

որպէս անձնուրաց հովիւ իւր բանաւոր հօտի համար, յայտնի՝ որպէս մարմնացած քրիստոնէութիւն. . .

Նախ քան Սարգիս քահանայի նահատակութիւնը, ուխտատեղի է եղել նաեւ այժմեան յունաց նորաշէն եկեղեցու տեղում, հին վանքի բեկորների մօտ դանուող, վարդապետի դամբարանը, ուր ջուր-ջուր յաճախելիս են եղել՝ զիւղական ժողովուրդը և քաղաքի քրիստոնեայ ազգաբնակիւթիւնը:

Ո՛չ պակաս նշանակութիւն է ունեցել իսլամ և քրիստոնեայ ժողովրդեան աչքում նաեւ այժմեան՝ «Էվլիա-ջամի» մէջ դանուող՝ «սուրբ Մինաս» անունով նահատակի հրաշագործ գերեզմանը, որ տակաւին պահպանւում է Օսմանյոյ ձեռքում պատշաճաւոր ակնածութեամբ ու յարգանքով:

Հաւատի համար այստեղ նահատակների թւում յիշուում են նաեւ Բէնկլիազմէտ զիւղի ծխատէր՝ Մկրտիչ քահանան և Գալօ-քեահան, որոնք թաղուած են Տէր-Սարգսի գերեզմանի մօտ: Այդ երկու պաշտօնական անձանց նահատակութեան գործը պատմում են այսպէս՝

18.. թուականին, երբ առաջին անգամ գալով Կարս, նոր հաստատուած փաշան (նահանգապետ) ճանապարհի վրայ, Բէնկլիազմէտ զիւղում, իջեանում է Գալօ-քեահայի տանը. առատասեղան տանուէրը ոչ միայն համադամ կերակուրներով հիւրասիրում է նրան, այլ և հազուադէպ և թանկագին ընծաներով ողջունում է նորեկ փաշայի այցը. ընծաներ է տալիս նաեւ փաշայի ամբողջ ուղեկից խմբին: Քահանան մի ընտիր, արաբական նժոյգ է ընծայում փաշային և այլն: Քրիստոնեայ ազգաբնակութեան այս օրինակ հարուստ և փարթամ դրութիւնը այն աստիճան շարժում է չարամիտ և մոլեռանդ զուռանականի սրամտութիւնը, որ անմիջապէս կոչում է այդ երկու ազգեյիկ՝ հօգեւոր և մարմնաւոր ներկայացուցիչներ:

րին Կարս և քարաշէն կամրջի աջ ափին, հրապարակի վրայ (այժմեան Յովս. Կիւրեղանի տան տեղը) երկուսին էլ միասին զլխատել է տալիս¹: Նշանակում է տիրող տարրի կամ իշխանաւորի կողմից հայը հալածուել է՝ և՛ յարգելիս, և՛ անարգելիս, և՛ հարստութեան, և՛ չքաւորութեան համար. . .

Ուխտատեղի է եղել նաեւ Իչ-գալէի (Միջնաբերդ) սուրբ Սարգսի մատուռը, որ թուրքերը իսպառ քայքայեցին 1873 թուին:

Գլխաւոր ուխտատեղերից մէկը եղել է և է՝ այսօր՝ «Միանձուկը», որ գտնւում է քաղաքից մի վերստաչափ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ-արեւմուտ, բերդական խճուղու բարձրում: Դա իսկապէս մի նեղ քարանձաւ է, մի մթին ծերպ սեպացած ժայռերի մէջ. ասում են որ այդ տեղը սրանից շատ դարեր առաջ, ճգնելիս է եղել աստուածահաճոյ մի անձն. խստաճարակ և զուրկ մարդկային տեսութիւնից... ջերմեռանդ հայը խուճկ ու մոմով դիմում է սեպացած ժայռերին և ս. Միանձուկի բարեխօսութիւնը հայցում: Թէեւ սրբութեան այդ վայրը բացի ուխտատեղի լինելուց, նաեւ զուարճութեան տեղերից ու զբօսավայրերից մէկն է, նրա մօտ բղիտում է սառնորակ, մաքուր ջուր, որ բորոտութեան և ուրիշ ախտերի դէմ, բժշկող նշանակութիւն ունի... վատ չէ նաեւ մարտողութեան համար. . .

Այս քարաժայռերի մօտ մի ժամանակ (մինչև 1881 թ.) գոյութիւն ունէր նաեւ հին-կարսեցոյ նկատմամբ, պատմական նշանակութիւն ստացած՝ «Պլատան-քարը», որ մի կարծր վէմ էր, հարթ կամ յղկուած մակերևութով. այդ տեղ յաճախում էին ամուլի (չ'բեր) կանայք, որդեծնութեան համար. . .

¹ Կենդանի աւանդութիւն:

Վերջին ժամանակներում (1885) լոյս ընկաւ նաեւ ուրիշ ուխտատեղի՝ «Նոր ամսուկ» անունով, որ յայտնուել է երազի թելադրութեամբ, դերձակ Սարգսի բնակարանում, «Ձուխուր» թաղի մէջ: Դա մի հին գերեզման է (հասակաւոր մարդի): տապանաքարը արձանագրութիւն կամ մի այլ քանդակ չունի: Մեծ է յաճախող ուխտաւորների թիւը. այդ տեղ զնում են՝ առանց կրօնի խըտութեան՝ և՛ հայեր, և՛ թուրքեր, և՛ յոյներ. . .

ԿԱՐՍԵՑՈՅ ԳԱՂԹԸ ԵՒ ԲՆԱԿԶԱՅ ԹԻԻԸ.

1807 թ. Ռուս-ժաճկական պատերազմի ժամանակ Կարսում յիշուում է 17 թաղ (մահլէ) կամ արուարձան իրենց 30-ի չափ առանձին մզկիթներով: Այդ թաղերը կոչւում էին՝ Վարդան-օղլու, կամ՝ ըստ տաճկաց՝ Գեօնջ-օղլի, Թէղ-խարբա, Սու-գաբի, Իւսուֆ-փաշա, Զամի-ջարիդ, Զամի-աթըղ (այժմ Բայրամ-փաշա), Օրթա-գաբու, Տաշ-բաշի, Ղալա-իւի, հաճի-Սէյիդ, Զաբր-գաբսի, Ձուխուր կամ՝ Խալիֆ-օղլի, ժամոտան կամ՝ ըստ տաճկաց՝ Ահմադ-փաշա, հաճի-Շարիֆ, Մոտաֆա-աղա և Շէրամպու (Շարամբա), վերջինս հրապարակ կամ վաճառանոց, ուր և լինում էր տօնավաճառ մայիս ամիսներին:

Այստեղ եղել է՝ 450 կրպակ. 4 բաղանիք (էլբակի, Մազլումի, Վալ-օղլու և Զումայ-համամի), 1 հայկական եկեղեցի, 4 կարաւանատուն, 1 ջրաղաց, 17 հատ ոստայնանկի գործարաններ¹ և 3200 տուն բնակիչ, որոց 600 տունը հայեր, իսկ մնացեալ՝ 2600-ը Օսմանցիներ:

¹ Ժէ և ԺԸ դարերում Կարսը նշանաւոր է եղել իւր արտադրած ընտիր կտաւով ու ծաղկանկար՝ գունաւոր չթով: Կարսում պատրաստուած եկեղեցական ընդարձակ վարագոյրներից (աւագ սեղանի),

1830 թ. Կարսից գաղթող հայ ժողովրդեան թիւը հասնում էր 5—5500 հոգու, կամ՝ ըստ ժամանակակից յիշատակագիրների՝ 693 տուն¹:

Յիշեալ գաղթականութեան պատճառ կամ պարազլուխ էին համարւում տեղական առաջնորդ՝ Ստեփաննոս Արք-եպիսկոպոս Խաթակեանցի հետ նաեւ հետեւալ ազգեցիկ աղաները. Մահմետ-Աւօ, Մեծ Յակոբ, Փոքր Յակոբ, Նաղարէթ և Սարգիս Դիւանեանցներ² և Մկրտիչ Յարութիւնեանց³: Կարուց նահանգի ժողովուրդը խառնուած Կարնոյ գաղթականների մի մասի հետ, 1830 թ. յունիսի 14-ին անցնելով նոր նուաճած ռուս-օսմանեան սահմանագլխով Արփաչայ գետից՝ աննշան բացառութեամբ⁴ հաստատոււմ են իրենց բնակութեան մշտական տեղին նախկին Կումայրի (Դիւմրի) կամ այժմեան Ալէքսանդրապոլ քաղաքում:

Կարսի ժողովուրդը իւր հետ փոխադրեց այդ նոր հայրենիքում ոչ միայն քահանաներին ու եկեղեցական հարստութիւնը՝ այլ և սրբոց բոլոր մասունքներն ու թանկագին ձեռագրերը, որոնք դրուած են այժմ, զլիւաւորապէս, ս. Աստուածածին եկեղեցու խորանում և նոյն եկեղեցու մէջ: Դրանց թւում իւր գեղեցիկ զրչութեամբ և ոսկիխառն նկարներով նշանաւոր կամ հաղուադիւտ կարող է համարուել «Մեռել յարոյց» հրաշագործ ա-

¹ Արթ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց իւր՝ «Կարնոյ գաղթը» նկարագրութեան մէջ հաշոււմ է մօտ՝ 600 տուն:—² Այժմ Տիգրանեանցներ:—³ Հայթա-Մկո:—⁴ Մի քանի ընտանիքներ անցել են դէպի Տաշիր և Մեծ Ղարաքիլիսա գիւղում հաստատել իրանց բնակութեան տեղին:

կրօնական դանազան պատկերներով, տակաւին գտնոււմ են՝ Տիկոռու սուրբ Երրորդութիւն վանքի, Ալէքսանդրապոլ քաղաքի ս. Աստուածածին եկեղեցու և վիճակի մի քանի եկեղեցիների մէջ: Դրանցից մի քանիսը տպուած են ԺԸ-դ դարի երկրորդ քառորդում:

ւետարանը: Գրուած է դա Թանձր, դեղնագոյն, մոմած թղթի վերայ. բոլորագիր. ունի 33 հատ ոսկէզօծ ու գունաւոր ամենաընտիր պատկերներ. (բացի լուսանցներին): Կազմը արծաթապատ է և ականակուռ, աւետարանիչներն ու Տիրամօր ուռուցիկ, արծաթեայ արձաններով զարդարուած: Գրուած է՝ «Ի Մեծ Թուականին Պ.Ձ.Ձ. «(1437) 'ի կաթողիկոսութեան հայկազեան Տեառն Տ. «Կոստանդեայ Կիլիկեցւոյ... 'ի վանքս որ Գամաղիէլ կոչի, «ընդ հովանեաւ սուրբ աւաքելոյս Գամաղիէլի... 'ի «դառն և 'ի նեղ ժամանակի յիշատակ աստուածասէր «և հաւատարիմ Տանուարօջն Թումային և իւր կողակ- «ցին հռիփսիմէին և դեռաբոյս դաւակայն Աբրահամու, «Գրիգորին և Յակոբին և քուերն Թանկ Խաթունին և «եղբարցն Թադէոս քահանային, Մարտիրոսին և Յովա- «նէսին, Անտոնին և Մխիթարին: Քուերն Մարգարիտին: «Եւ ծնողացն Գորգուն և Թանկ Խաթունին... գրեցաւ «ձեռամբ յողնամեղ Յովհաննէս վարդապետի (որդւոյ «Վարդանի):»

Յիշատակարաններէից մէկը պատմում է որ՝ ԶԺԷ (1478) Թուականին գողանալով յիշեալ աւետարանը, տարած են եղել Երզնկայ, ուր գնացել է «բարեխորհ» Առաքել քահանան և դարձրել է Աւետարանը դերութիւնից իւր բնիկ «Թացու գիւղը». «Ե (5) տարի յայ- «լոց եկաց շատ լալով և դառնութեամբ շուրջ եկի հեա «աւետարանիս. է (7) ամիս 'ի դուս կացի: ապա գտի. «Մ. (200) կարմիր գին առի¹»:

«Մեռել յարոյցը» գողանում են և ուրիշ ան- դամ, որ Աբրահամ քահանան գնել է՝ «'ի ԿԴ (64) Թան- կայ հաւլ մոյնք»:

¹ Այդ ընդգծուած նախադասութիւնը բնագրում, քերուած ու նո- րից գրուած է:

1638 թ. (ՌՁԷ) Թուին Տէր Յովհաննէս (Կարսեցի) գնել է յիշեալ աւետարանը Տէր Ստեփանոսից 100 դու- ռուշի և Թորոս դպրի ձեռօք գրել է տուել յիշատակա- րանը: Այնուհետեւ մի այլ յիշատակարան յոյց է տալիս, որ 1704 թ. (հայոց՝ ՌՃԾԳ) Կարսեցի Ներսէս քահա- նայի մահուանից յետոյ, ծախել են ս. աւետարանը և Դարս քաղաքի՝ «միաբան ժողովուրդք մեծ և փոքր... Դօլփաթաւորք և ըռամիկք» գնել են՝ «ՃԻ (120) դու- ռուշի, և տուել են՝ «անջինջ յիշատակ իւրեանց հոգ- ւոյն... Դարս քաղաքի 'ի վերայ Ախուրեան գետոյ» ս. Աստուածածին եկեղեցուն: Նոյն Թուին Տէր Ներսէսի որ- դի՝ Յովհաննէս քահանան ասում է որ՝ «Կէսն առինք սուրբ աւետարանիս գինն»:

Այս աւետարանը ունի նաեւ մի ընդարձակ չափածոյ յիշատակարան, երեւի ընդօրինակող կամ գրող Յովհան- նէս վարդապետի գործ, արժանի՝ ուշադրութեան:

Կարսից տարուած երկրորդ աւետարանն է՝ «Կա- րս գիւղը» որ գրուած է եղել յիշատակ Գուրգի-Բէկին և իւր ամուսին՝ Շաքարին՝ «Հաւրն Բաղդասարին, մաւրն Զան-Մելիքին և եղբաւրն Զաղարին, կնոջն Նունուֆարին:» Թէ երբ է գրուած յայտնի չէ՝, միայն յիշուած է նո- րողման (կազմի) թիւը, որ է՝ հայկական՝ ՌՃԿ կամ փրկչական՝ 1711:

Երրորդն է՝ անանուն, փոքրագիր, նուրբ և ընտիր մագաղաթի վերայ, բոլորագիր: Գրուած է՝ ԶՃԼՁ (1187) թ. «'ի Թաղաւորութեան հայոց Լևոնի և 'ի կաթողիկո- «սութեան Տեառն Կոստանդեա. շարադրեցաւ սա 'ի կրդ- «ղիս, որ կոչի Կիպրուս. ընդ հովանեաւ սուրբ Վառ- «վառ և սուրբ զաւրափարին Սարգսի:» Գրել է՝ Խա- չատուր քահանան՝ «'ի խնդիր սրբասէր և պատուական քահանայի Աբրահամա:» Ունի և մի ուրիշ յիշատակա- րան՝ ՌՃԿԶ (1717) Թուականով:

Չորրորդն է. թղթից, զրչաղիր. Հին կազմով և մեծադիր: Գրուած է Երձէշ մայրաքաղաքում Ստեփան քահանայի ձեռք. «Ի թվ. ՉԽԱ (1292) ՚ի ժամանա. «կիս դառն և զժնդակ, որ վասն բազում մեղաց մերոց «զաւրացան այլ աղբիք ՚ի վերայ Քրիստոնէից և աւար «հարին զթաղ չայրապետութեան մերոյ զճոռովիցն «վասն մեղաց մերոց:»

Հինգերորդն է. մի զրչաղիր «Սյսմաւուրք» որ ունի երեք առանձին յիշատակարաններ, որոնցից առաջինը պատմում է որ՝ զրուած է այսմաւուրքը ՌՂԸ (1649) թ. Կաթեցի Տէր Յակոբի որդի՝ Պարսամ Երեցի ձեռք, մի ինչ որ Մահաբաի Լաչին անունով մարդից սուրբ է ջմիածնին յիշատակ:

Երկրորդ յիշատակարանը զրուած է՝ ՌՃԿԲ (1713) թուականով Տէր Աղէքսանդրի կաթողիկոսութեան և չայր Մաղաքիա աստուածաբան վարդապետի առաջնորդութեան օրով. ստացել է զիրքը ոմն «Յոհան» յիշատակ իրեն և իւր ծնողացը: Իսկ երրորդ յիշատակարանը զրուած է Կարս քաղաքում 1725 թ. և վերջանում է այսպէս՝ «... որ և ամենառատ շնորհին Աստուծոյ. ետ կարո- «զութեան օրհնեալ Գրիգոր անուն Քրիստոնեայս. որ է «արուեստիւ Դալայչի. և սուրբ զիրքս տեսեալ ՚ի ձեռս «այլազգեացն գերի և ետ զգինն և աղատեաց ՚ի զերու- «թենէ և ետ յիշաատի իւր հոգւոյն և իւր ծնողացն. «երեսփոխան Սարուխանին և Աղուծին. և եղբօրն Մու- «րատ կոչեցեալ և սա ևս լեալ երեսփոխան եկեղեցւոյս «մերում. ՚ի Դարս քաղաքիս. որ է յանուն սուրբ Աստ- «ուածածնին կառուցեալ ՚ի վերայ Ախուրեան գետոյ: «Որ և սա եղև ՚ի ժամանակիս մերում ՚ի թվականիս «չայոց ՌՃ և ՀԴ. (1725) որ և աւերեցին աշխարհն «Պարսից և քանդեցին բազում եկեղեցիք և վանորայք «և անապատ և շատ ամբիժ արիւն հեղին և շատք բա-

«զում անթիւ Քրիստոնեայք գերի արարին. վասն ծո- «վացեալ մերոց մեղացն:»

«Գրեցաւ յիշատակարանս ձեռամբ անարժան Տէր «Երեմիային ՚ի Դարս քաղաքի: Որ է օրհնեալ յաւի- «տեանս ամէն: ՚ի չայրապետութեան Տեառն Աստուծա- «տուր կաթողիկոսի ամենայն չայոց չայրապետի:»

ՊԽ ԿԲ ԳՂ

(Պետրոս Կարբեցի զրիւ):

Վեցերորդն է՝ միջակ զիրքով, երկաթաղիր, Հին կազմով. թանձր մաղաղաթից՝ «Սուրբ Գրիգոր» անունով աւետարան: Գրուած է «Գրիգորիսի» ձեռք, խաչակրաց արշաւանքի ժամանակ և նորոգուած է (կազմը) Առնջեցի Յակովբ վարդապետի ձեռք 1556 թ.:

Բայի յիշուած զրքերը՝ նոյն՝ ս. Աստուածածին եկեղեցու խորանում մինչև 1887 թ. կային նշանաւոր քանակութեամբ ուրիշ զրչաղեր և մի ամբողջ արկղ մաղաղաթի ու թղթի զրքեր, որոնք, սակայն անմատչելի եղան ինձ. . .

1830 թուականի զաղթականութեան ժամանակ մընում են Կարսում միայն ութ տուն չքաւոր հայեր, առանց քահանայի, զրանք էին՝ Դոխիկենք, Եաղջօղլօնք, Բռնոթձոնք, Չթչի-Գալօն, Դօլծի-Կարօն, Մահաբաի Յակոբը, Սւշարենց Յովհաննէսը և Քիւլհանձի Յովհաննէսը: Հետզհետէ սկսում են առւտրական և ուրիշ գործերով խմբուել Կարսում՝ Բաղէշից, Կարինից և Տաճկաստանի հեռաւոր անկիւններից ու նոյն իսկ նորահաստատ Աղէքսանդրապօլ քաղաքից, այնպէս որ՝ 1848 թ. լինում են այստեղ՝ 20 տուն հայեր. 1856-ին՝ 80 տան չափ. 1858 թ.

130 ընտանիքներ. 1877 թ. 300 տուն. իսկ Մահմեդականներ՝ աւելի քան 5 հազար տուն: Պատերազմի առթիւ յիշեալ Հայ ժողովրդեան ստուար մասը ուսաց հպատակ լինելով՝ խոյս են տալիս դէպի Ալեքսանդրապոլ և զիւղերը. իսկ Կարսում մնում են 100 ընտանիքներ իրենց երկու քահանաներով ու առաջնորդով:

Կարսի վերջին նուաճումից անմիջապէս յետոյ, օր աւուր վերայ բազմացաւ այստեղ նորեկ ժողովրդեան թիւը. պարբերաբար էլ հեռացան այստեղից Մուսուլմանները դէպի Տաճկաստան. . .

Եկտորներն են զխաւորապէս Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և գաւառի բնակիչներ. կան նաև Ախալքալայից, Ախալքալաից, Կարինից, Ալաշկերտից և այլն:

Հայ ազգաբնակչութիւնը բաղկանում էր այստեղ՝ 1882 թ. 685 տանից. 1885 թ. տանից. 701 տանից. 1888 թ. 960 տանից. իսկ ներկայումս՝ (1892 թ. յունուարի 1-ին) բնիկ ժողովուրդ (ընդհանուր ազգաբնակչութիւն) 799 տուն, առ ժամանակեայ բնակիչներ՝ (բացի զօրքը) 566 տուն, ընդամենը՝ 1365 տուն, կամ 6749 անձեր երկու սեռից հաշուելով այսպէս¹

Հստ գաւառնութեան՝

Բնիկ ազգաբնակչութիւն	Երկսեռի	Արական	Իգական
Հայ լուսաւորչականներ . .	2426	1222	1204
Մահմեդականներ (Սունիտ) .	842	438	404
Ռուս աղանդաւորներ . .	564	308	256
Յունաղաւաններ	402	200	202
Հայ-կաթօլիկներ	192	100	92
Մահմեդական՝ «Շիա»ներ . .	33	18	15
Հայ-բողոքականներ	14	7	7
Նրէաներ	4	2	2
Ամենը . .	4477	2295	2182

¹ Այդ թուանշանները մենք հանել ենք տեղիս Հոգ. Կառավ., Ոստիկանապետի դիւանատան գործերից և „Karpco“ պաշտօնակ. թերթից:

Անձեր ըստ ծագման.

Հ Ո Գ Ե Ի Ռ Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ն.

	Երկուսեռից	Արական	Իգական
Հայ-լուսաւորչ.՝ ամուսնաւոր	18	6	12
» կուսակրօն .	1	1	»
Յունաղաւան՝ սպիտակ . .	13	5	8
Հայ-կաթօլիկ՝ կուսակրօն. .	1	1	»
Մահմեդական	3	1	2
Ամենը . .	36	14	22
Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Յ Ի Ն Ե Ի.			
Քաղաքացիներ և մեշչաններ .	3509	1731	1778
Արհեստաւորներ	845	505	340
Վաճառականներ	87	45	42
Ամենը . .	4477	2295	2182

Բնիկներ աւելացել են մի տարւայ ընթացքում (1891—2) 87 հոգի:

Վ Ե Բ Ա Բ Ն Ա Կ Ի 2 Ն Ե Ի.

	Տուն	Երկսեռի	Արական	Իգական
Հայեր	501	1980	950	1030
Տաճիկներ.	23	94	48	46
Յոյներ	14	67	35	32
Պարսիկներ	11	55	25	30
Մալականներ.	7	27	13	14
Նրէաներ	6	22	11	11
Ռուսներ	4	27	12	15
Ամենը . .	566	2272	1094	1178
Ընդհ. ազգաբնակչութիւն	—	6749	3389	3360

ՀԱՐԱՋԱՏ ՏԻՐԱՊԵՏՆԵՐ ԿԱՄ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ
ԿԱՐՈՒՑ¹.

- 8...— 902 Աբաս սպարապետ (Աշոտ Շահանշահի եղբայրը).
902— 9... Հասան Գեթունի, բերդապահ.
929— 53 Աբաս (Սմբատ արքայի որդին).
961— 85 Մուշեղ (Աբասի կրտսեր որդին).
985—1030 Աբաս (Մուշեղի որդին).
1030— 64 Գաղիկ (Աբասի որդին):

¹ Նախ քան Բագրատունիների տիրապետումինը, լիջուում են նաև ուրիշ տիրապետներ Վանանդայ, Խնչպէս օրինակ՝ Վորոն «իշխան Վանանդայ գաւառին» Խոսրովի և նրա որդի՝ Տիրան Բ.-ի թագաւորութեան ժամանակ: Արտաւան իշխան, որ Դանիէլին կաթողիկոսացնել տալու համար, Հայ-Մեծամեծ նախարարների կողմից պատգամաւոր է ուղարկուում նոյն՝ Տիրան Բ.-ի մօտ: (Փաւստոս Բիւզանդացի եր. 29 և 38):

Ազգային մեծ պատերազմի մէջ (Վարդանանց) լիջուում է՝ Թաթուլ «Տէր Վանանդայ», որ կարգուած է եղել զօրավար Հայկական բանակի երրորդ թևին (Եղիշէ եր. 90): (Խնչպէս և մեր երկրորդ լուսաւորիչ ու մեծ հայրենասէր՝ երանելին ս. Ղևոնդ երէց, որ Վանանդայ իջաւանից, կամ Նախիջևան գիւղից էր): (Եղիշէ երես՝ 139):

Զիկ՝ Ե—Զ-դ դարում.

Աստուածատուր՝ 554 թ.

Վահան, «Տէր Վանանդայ», Սիօն կաթողիկոսի ժողովում.

Սահակ Վանանդեցի (Վարդի՝ կրկին Մլեհի որդին) Թ. դարի վերջերում:

«Այրարատ» Հ. Ղ. Վ. Ալեշան (երես՝ 75):

ԿՈՒՍԱԿԱԼՆԵՐ ԹԱԹԱՐԱՅ.

- 1254 Բաշու-Նուրի, (սրա ժամանակ այցելել է Կարսին Հայոց Ռուբինեան չեթում արքան).
1394 Փիրուզպախթ բերդակալ:

ՏԱՃԻԿ ՓԱՇԱՆԵՐ (Նահանգապետներ).

- 1091—5 Մուքման Ամիրա (կուսակալ).
1578 Լալա-Մուստաֆա-փաշա.
1723 Իբրահիմ-փաշա¹.
1724 Արիֆ-Ահմետ-փաշա.
1746 Ղարա-Վաղեր.
1769 Մուստաֆա-փաշա.
1772 Հաֆիզ-Մուստաֆա-փաշա.
1805 Մահմադ-փաշա.
1807 Կարսեցի Լաման-փաշա.
1808 Զալխաճի-Ալի-փաշա,
1820 Բիլանցի Մուստաֆա-փաշա.
1824 Հափիզ-Ալի-փաշա.
1827 Էրզրումցի (Կարսեցի) Օսման-փաշա.
1828 Կարսեցի Էմին-փաշա.
1846 Սըրի-փաշա.

¹ Սա լիջուում է «Զամբուի» մէջ՝ 1692 թուականին (երես՝ 194):

- 1851 Շէյխ-օղլի-Օսման-փաշա.
 1853 Լատիֆ-փաշա.
 1857 Թաղատին-փաշա.
 1858 Ֆայիկ-էֆէնդի (պաշտօնակատար նահանգապետի).
 1859 Էմին-փաշա.
 1870 Սուլէյման-փաշա.
 1872 Օսման-Բէգ-Իսպանլիճի-վատէ.
 1873—7 Շաֆքի-փաշա:

ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏՆԵՐ ՌՈՒՍԱՑ.

- 1829—30 Կապիտան Քրիստոֆորոս (Ասլան-Բէգ) Վոյնիկով (?).
 1855—6 Հեծելազօրաց գնդապետ՝ Մ. Դ. Լոռու-Մելքեան:

ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՆԵՐ ԿԱՐՈՒՑ.

- 1877—8 Գեներալ-լէյտինանտ՝ Ի. Դ. Պոպկո (Հնասէր).
 1878—81 Գեներալ-լէյտինանտ՝ Վ. Ա. Ֆրանկինի.
 1881—3 Գեներալ-մայոր՝ Ա. Գրոսման.
 1883 Գեներալ-մայոր՝ Պ. Ի. Տօմիչ:

Կարուց շրջանի (округъ) պետն է՝ Պետական-Խորհրդական Վ. Ն. Շահգուլթեան:

Մ Ե Մ Ս Ո Վ Ը.

1812 թ. նոյեմբերից սկսեալ տեղի է ունենում այս կողմերում, այսինքն՝ Բարձր-Հայքի, Անատոլիայի և մերձաւոր Պարսկական նահանգներում Հայցի սակաւութիւնն ու տեղ-տեղ սոսկալի թանկութիւնը, որ տեւում է երեք տարի: Այդ արհաւիրքից զերծ չ'մնաց նաև Կարսը, որի մասին ժամանակակից մի յիշատակագիր (Տիրացու Խաչատուր) այսպէս է խօսում Հին՝ զրչագիր «Աղաթանգեղոսի» վերջում, իւր յիշատակարանի մէջ¹:

«Թվին ՌՄԿԱ. (1812) ին թանկութիւն սով եղև
 « Լարսայ քաղաքն շատ մարդ անօթութենէն մեռաւ. շատ
 « մարդ իւր որդին ծախեց. մէկ մարդմ էլ իւր կինը ե
 « (5) կօտ գարու տուեց. կանայք փողխոցը թափեցան
 « աղէք կամ կօպտօն կամ արեուն կերան. պղնձի հօխէն
 « Խ (40) փարի տուին Լ (30) զուռուշի խալի կամ
 « կարպետ Ը. (8) զուռուշի տնձաղ կէնէր. վերջը արեու-
 « նի վըրէն կռփան կամ ծէցկվան վերջը Ա. (1) կինմ էլ
 « մեռուցին. պէս-պէս փորձանք ես անարժան գոլով Տի-
 « րացու Խաչատուրս սակաւ զրեցի դուք շատ իմացէք»:
 Նոյն՝ Հայցի թանկութեան նկատմամբ Կարսեցի Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գաբրիէլեանցը իւր ժամանակա-

¹ Յիշեալ ձեռագիր պատմութիւնը գտնուում է Ալեքսանդրապօլ քաղաքում և պատկանում է Բարայեանց ընտանիքին:

գրութեան մէջ հետեւեալն է պատմում: «Ի թուոջս ՌՄԿՍ
 « (1812) և ամենան նոյեմբերի մէկին սկսեալ Ղարսայ
 « երկիրն եղև սով սաստիկ. հայի հօխէն ԺԲ (12) փա-
 « ռեց մինչև Խ. (40) փարայի տուն. շատ օր էլ հայ
 « չէր գտնվիր. թէ տաճիկ և թէ աղքատ Գրիստոնեայ շատ
 « անգամ արիւն կուտէին զասապխանից. իրար ձեռքէ
 « աղիքներ կու խլելէին. իշու միս զայուրմայ կանէին հօ-
 « խէն Խ (40) փարայ կու ծախէին. շատ Ֆուխարայ
 « սովամահ եղև օրն երկունս բէ խաֆիլ կու մեռանէին.
 « շատ մարդիկ օղլուշաղը վար ցքեցին փախան ոմանք
 « Թիֆլիզ, ոմանք էրէվան, ոմանք Պայազիտ, այսպէս տա-
 « ռագիր եղան շատ աղքատի տղայք կամ մէյտանը, կամ
 « փայտէ կարմունձի վերայ սօխախները անօթի մէռանք
 « կ'սէին. որպէս հայրն որդին, մայրն զուստրն ուրացան
 « թողին ամենեքեան և փախեան, որոց Տէր նձ փրկեսցէ
 « պատիժ պատուհասէն. ամէն:»

ՍՍԻՍԱՍՆ ՀՆԴԱԽՈՏ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԱՐՃԱԻԻՐՔՆԵՐ.

«Մեծ-սովից» յետոյ, նշանաւոր պատուհաս յիշուում
 է այս կողմերում սոսկալի ժանտամահը (Չումա), 1842 թ.
 որը սակայն՝ ինչպէս կամենում են հաւատացնել ծերու-
 նիք, այնքան էլ մեծ կամ առատ հունձ չի ունեցել Կար-
 սում... զորա փոխարէն սոսկալի է եղել 1847 թ. պա-
 տահած ասիական հնդկախոր (քօլերա) որ սկսուել է
 այստեղ ամռան վերջերին և տեւել է՝ սուր բնաւորու-
 թեամբ՝ 20 օր միայն Կարսը իւր թուրք ժողովրդի բնա-
 տուր անմաքրութեամբ անտարակոյս պարարտ հող կա-
 րող էր մատակարարել Կօխի ստորակէտանման բացիլնե-
 րին, այնպէս որ մահանալիս են եղել օրական առ նուազը՝
 100 հոգի:

1848 թ. մորէխը այստեղ առանձին վնաս չի պատ-
 ճառել, մինչդեռ դրացի՝ Ալէքսանդրապօլու՝ վիճակի բու-
 սականութիւնը լափել ու ոչնչացրել է, զրկելով ժողո-
 վըրդին իւր առօրեայ տպրուստից. . .

Մորէխը այս կողմերում ևս պատճառ եղաւ հայի
 թանկութեանը, որ ժողովրդի մեծամասնութեանը կամ
 զիւղական համայնքներից շատերի համար՝ հարստանալու
 յաջող կամ նպաստաւոր միջոց էր. . .

Ասիական հնդկախոր յայտնուեցաւ Կարսում նոյն-
 նպէս Ռուսաստանի և Փոքր Ասիայի ընդհանուր համա-
 ճարակի ժամանակ՝ 1892 թ. օգոստոսի 1-ից: Համաճա-
 րակի կոտորածը, կարելի է ասել՝ որ մեծ չէր Կարսում.
 մի օր միայն մահուան 14 դէպք պատահեց: Իւր զօրեղ
 կամ սուր բնաւորութեամբ քօլերան տեւեց մինչև սեպ-
 տեմբերի 1-ը, այնուհետև սկսեց մեղմանալ, թէև նոյն-
 բեր ամսի մէջ ևս պատահեցան հնդկախորի մահացողներ:

Օգոստոսի 1-ից մինչև նոյեմբերի 15-ը բացառապէս
 Կարս քաղաքում եղան հիւանդացողներ հնդկախորի՝ 529
 անձեր. մահացողներ՝ 208. այդ թւում հայեր՝ հիւանդա-
 ցող՝ 441, մահացող՝ 157:

Համաճարակի դէմ մաքառելու աչքի ընկնող միջոցն
 էր՝ ձրի թէյարանը և «Բարեգ. Ընկ. տեղական ճիւղի»
 միջոցով բացուած ճաշարանը, որ չքաւոր ընտանիքներին
 ու պանդուխտ աղքատներին սննդարար՝ տաք կերակուր
 էր մատակարարում... Այնուհետև նոյն Ընկերութիւնը,
 ըստ հնարաւորութեան, օգնեց նաև աշխատաւոր ձեռքե-
 րից զրկուած՝ (քօլերայով) ընտանիքներին դրամ, ալիւր
 և վառելիք բաժանելով:

Համաճարակի ժամանակ իրենց ժիր զործունէու-
 թեամբ և հաղուադիւտ մարդասիրութեամբ փայլեցին՝
 Կարուց Ոստիկանապետ պ. Լեվիցկին և քաղաքային
 բժիշկ՝ պ. Շ. Մելիք-Փարսազանեանցը:

Կ Ա Մ Ո Ւ Ր Ջ Ն Ե Ր.

Քաղաքի մէջ, Ախուրեան գետի վերայ, հնումը՝ եղել են 4 հատ առանձին կամուրջներ. որոնցից մէկը՝ (Առաքելոց եկեղեցու հանդէպ, քարէ կամրջի բարձրում վաղուց արդէն գոյութիւն չունի և անհետ եղած է. երկուսի հետքերը կամ բեկորներն են տեսնուում այժմ, որոնք են, ա, Զուխուր և Ժամատան հայաբնակ թաղերի միացնող՝ փայտեղէն անցքով երեք աչքանի կամուրջը, որ հայ համայնքի տուրքով՝ 1805 թ. շինել է տուել Կարսի նահանգապետ՝ Մահմադ-փաշան¹ և որի անցքը խապառ քայքայուեցաւ 1880 թ. բ, եօթ աչքերից բաղկացած՝ «Մագլումի» կամուրջը (հին շուկայի մէջ), նոյնպէս փայտաշէն անցքով, որ խապառ անգործադրելի դարձաւ 1891 թ. Զորորդն է՝ ներկայումս գոյութիւն ունեցող՝ քարաշէն, երեքաչքանի ամուր և անխախտ, «Ղարախան-օղլու» կամուրջը, որ բնիկ տաճիկներից՝ Ղարախան-օղլի անունով մի ունեւոր մարդ կառուցել է իւր սեպհական ծախքով սրանից 230 տարի առաջ՝ այն է՝ տաճկական՝ 1086—7 թուականներին:

1889 թ. շինուեցաւ «Միքայէլեան» երկաթեայ կամուրջը, որի համար ծախսուեց արքունական զանձարանից 30 հազար թուրքու չափ գրամ:

¹ Ժամանակակից յիշատակագրեր (անտիպ):

ԳԵՏԻ ՎԱՐԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ՀՐԴԵՆՆԵՐ.

Գարնան սկզբում Կարուց գետը, բնականաբար, գիտէ վարարուել, բայց սոսկալի է լինում, երբ ձիւնաշատ, ձմռան վերջերում, Սողանլուղի բարձրունքներից ձեան շերտերը նշանաւոր քանակութեամբ միանգամից իջնում են գետի աւաղանների մէջ. այդ ժամանակ գետի հոսանքը հանդիպելով «Շարամպայի ջրերին» որ լճանում են նրանք թափուելով արեւելեան կողմի բլուրներից, դուրս է պրծնում և ողողում է ափամերձ շինութիւնները, կրպակներն ու բնակարանները, բաղդաւորութիւն է միայն, որ գետի այդ աստիճան վարարումը երեւում է տասնեակ տարիների կամ դարերի ընթացքում: օրինակ՝ պատահել է դա՝ 1786 թ. մարտի 20 ին և ինչպէս գրւում է մի ժամանակակից յիշատակագիր՝ «Հատ աւերութիւն արաւ. փայտէ կարմունջն երկու աչքն քանդեց...» Այնուհետեւ տեղի ունեցաւ նա լճի մի դար յետոյ, 1887 թ. մարտի 26-ին, որ աւելի քան՝ կէս միլիօն թուրքու վնաս պատճառեց քաղաքացոյց:

Ներկայումս այդպիսի աւերածութեան տուածը ընդ միշտ առնելու համար կազմուած է այսպիսի ծրագիր— Շարամպայի հրապարակից մի քանի տեղով առուներ բաց անել և բլուրներից հոսող ձեան ջրերը տարբեր ճանապարհներով լցնել գետը:

Սպանութիւնների, զոհութիւնների ու առևանգութիւնների թիւը, համեմատելով թիւը քան ժամանակի և ընդհանրապէս այժմեան Անդրկովկասեան մնացեալ քաղաքների հետ, Կարսում, կարելի է տեսլ, որ բաւականին նուազ է... և, անտարակոյս, զինուորական նահանգական վարչութեան կողմից գործադրուող՝ խիստ և աշխուրջ հսկողութեան արդասիք պէտք է համարել:

Հրդեհներ պատահում են, միջին հաշուով, տարեկան երկու դէպք, սակայն նշանաւոր կարող են համարուել՝ 1797 թ. սեպտեմբերի 1-ի Տէր-Աբրահամեայ տան¹, իսկ դարիս մէջ, այն է՝ 1810 թ. յուլիսի 13-ին պատահած՝ «Երկան-չարսու» վաճառանոցի և «Ղուլումչոց-խանութների» այրուիլը, որ ահագին մեաս է պատճառել վաճառական և ոսկերիչ դասակարգին². 1878 թ. յունիսի հրդեհը, որ վաճառականների ու արհեստավորների 200-ի չափ կրպակներ և մի ամբողջ կարավանատուն բոլորովին այրեց ու փոշու վերածեց և որի մեասը հաշուում են 1 միլիոն ռուբլու:

1892 թ. նոյեմբերի 9-ին այրուեցաւ չայ-կաթուղիկ Յ. Կիւրեղանի և Կարապետեանի երկյարկանի միմեանց կից՝ տները. հրդեհը տեւեց 24 ժամ. մեասը հասնում է տեւի քան՝ 30 հազար ռուբլու:

¹ և ² Յովհաննէս քահանայ Տէր-Գաբրիէլեանց և մեծ Տէր-Աւետիք Կարսեցի (ձեռագիր ժամանակագրութիւններ):

ՀԱՅ-ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ. ԶՐԵՐ, ԿԼԻՄԱՅ ԵՒ ԱՅԼՆ.

Կարսի չայ աղդաբնակութիւնը լինելով տարբեր տեղերից եկւոր ժողովուրդ, տարբեր է և նրա տարազը, բարբառը, սովորութիւնները, նիստ ու կացը, և այլն: Հին կամ բնիկ Կարսեցին, կարելի է տեսլ, որ 15 երկար տարիներ շփուելով նորեկ ժողովրդեան հետ, տակաւին չի մոռացել իւր իսկական բարբառը, կեանքի եղանակն ու սովորութիւնները¹... Թէև այլ ևս սակաւ է պատահում լսել նրա բերանից իւր սիրած Հին երգը, որ «Պլստան

¹ Հին Վանանդեցիք յիշում են պատմութեան մէջ, որպէս աւաղակ և խոովարար մարդիկ՝ «... Վանանդեցիք աւաղակութեան գործ՝ «մեծ ցանկութեամբ գործէին և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի թուին «նոցա»:» (Մովսէս Խորենացի): Ստեփաննոս Տարօնեցին նոյնպէս վկայում է նրանց աւաղակաբարոյ և մարդադաւ լինելը՝ «Զաւաղակութիւն և զմարդադաւութիւն, զոր ազգն Վանանդայ իբրև զհայրենի «ունէին, ըստ ասելոյ պատմագրին, և... ոչ միայն 'ի ծանապարհս «և 'ի բացեայ տեղիսն կողոպտէին, այլ 'ի նոյն ինքն 'ի քաղաքի (Կաթուղի), լերեկոյացեալ ժամուն, և զգիշերն ամենայն ձիւք և ձայնք «կողոպտանաց լինէին»:» (եբ. 196): Սակայն, սաստիկ վրէժխնդրութեամբ դադարեցրեց Աբաս Թագաւորը: Այնուհետև, զէթ վերջին դարերում, երևում են նրանք որպէս խաղաղ և բարեպաշտ ժողովուրդ. մի յատկութիւն, որ ընտրող կարելի է համարել հին-Կարսեցուն, դա կեղծաւորութիւնն է...

քարի» մօտ, «Միանձուկի» սառնորակ աղբիւրի գլխին, կամ կաթնահամ՝ «Բուլբուլի» ջրերի ակի շրջակայքում, բազմերանգ ու անուշահոտ ծաղկանց վերայ, իւր «սէյրանի-պօխան» բաց արած՝ խմում էր թթի օղին կամ սիրած «մաստիկան» և սիրտը բաց, վստահ և աներկիւղ բողոքում էր իւր սրտի մանրմի անգթութեան դէմ՝

«Քանի՜ մէկ, քանի՜ մէկ քաշիմ դարտիրըտ.
Ա՛խ, իմ դարտիս դարման ճվ պըտիր էղնի.
Գուլամ ու գողգոթամ, լամ ու հառնչիմ.
Մակեամ արտսունքս ծո՛վ պըտիր էղնի:

Նստիր իս, նստիր իս յօտին սեատըրը.
Բացիր իս անդրանիկ լսիտ բեատըրը.
Բիւլբիւլն էլ ինչ գիտէ վարդին դեատըրը.
Էս իմ դարտիս դեարման ճվ պըտիր էղնի:

Մէ պաքըմ գուզիմ կը, խնախիս, չիս տար.
Գիտիս կը թը՝ պարպի, սո՛վ պըտիր էղնի.
Կանչիմ ու հառնչիմ, կողկողալէն լամ,
Մակեամ էս աչքիրս ծո՛վ պըտիր էղնի:»

Գեղեցիկ սևօր տարազը՝ նոյնպէս բազմատեսակ է. երբեմն նաև խսցտաճամուկ և ծաղրելի... կան պարզ և համեստ դէյրաւորներ, մողայականներ, կերպասեայ և մահուդ ջուպայ հագնող՝ էհրամաւորներ: Կան և պարսկահայոց մախմուր քաթիպաներով ու ոսկեայ կոճակներով: Տփխիսի կամ վրաց՝ «Չխտի-կօբիներով» ու սպիտակ չարսաւներով և այլն: Բնիկների մէջ, աննշան բացառութեամբ, տակաւին թաղաւորում է Ֆէսն ու չիթը, եադման ու եափուղը...

Այստեղ թէև օղը բարեխառն է և հովասուն. ջուրը մաքուր, առողջարար (մանաւանդ Ախուրեան գետի. իսկ աղբիւրների մէջ՝ «Դապախանի») և գրեթէ զերծ կրային և ուրիշ աղային բաղադրութիւններից, սակայն կեանքը

այնքան երկարակեաց չէ. 80—90 տարի ապրողներ սակաւ են գտնուում: Մահանում են աւելի արական սեռից և այն գլխաւորապէս՝ 25—35 տարեկան հասակում, բացի մանուկներից (մահացող), որոնք բաւական նշանաւոր տոկոս են կազմում:

Տեղիս աղբիւրներն են՝ «Դաբախանի» աղբիւր, որ բղխում է բաւականին առատութեամբ և գրեթէ մատակարարում է գլխաւորապէս զարուն և ամառ եղանակներում ամբողջ ազգաբնակչութեան թէյի և խմելու ջուրը: Դա գտնուում է քաղաքից դուրս, նրա արեւմտ-հիւսիսային կողմում, Չախմախ (այժմ Ալէքսանդր Բ.) մարտկոցի ստորոտում:

«Փաղա-փունդար», որ բղխում է Միջնաբերդի ներքեւ, ձորակի մէջ, Ախուրեան գետի աջ ափին. դրա ջուրը հանքային է՝ բաւականին թթու:

«Բիւլբիւլ-աղբիւր», որ ընկնում է «Դաբախանից» բաւականին հեռու, Միանձուկի աւազանից բարձր, նոյնպիսի վճիտ և սառնահամ ջուր ունի, որքան և Դապախանինն է, սակայն հեռաւորութեան պատճառով, անմատչելի է քաղաքացոյց:

1889 թ. քաղաքային վարչութիւնը կամեցաւ ժողովրդի հեշտութեան համար, Դաբախանի ջուրը առանձին ջրանցքով կամ խողովակներով փոխադրել քաղաքի մէջ, խճուղու վերայ. հանդանակութեան ստորագրութիւն բացուեցաւ և այդ նպատակով ժողովուրդը մի քանի հարիւր րուբլի, սակայն ջրերի փոխադրութեան գործը տակաւին մնում է անկատար:

Քաղաքի զանազան մասերում Թիւրքաց տիրապետութեան ժամանակ եղել են առաջ ջրերի աղբիւրներ, որոնցից այժմ գոյութիւն ունին՝ «Չուխուր» թաղի՝ «Չոիկ» աղբիւրը, որ սաստիկ նուազ է հոսում և, գուցէ, նուազ է եղել իւր գոյութեան հէնց առաջին օրից,

որով իրաւունք է ունեցել «Զօրիկ» (սակաւահոս, նուազ) անունը իւրացնելու: Այս թաղում կար մի ուրիշ աղբիւր ևս, որը իսպառ խանդարուեցաւ 1888 թուականին:

Քաղաքի արեւելա-հարաւային մասում, մի ժամանակ եղել են նաեւ «Կոբիանի» բարձրունքներից իւրեանց սկիզբն առնող՝ մի քանի աղբիւրներ, որոնց կանոնաւոր ընթացք տալու և նորոգելու համար տեղիս Նահանգական Վարչութիւնը բաւական աշխատել էր. իւր ժամանակին (1883—4) բացել է հանգանակութիւն և հաւաքուած դրամներն էլ գործադրել է, սակայն գործի յաջողութիւնը կարօտ է եղել նշանաւոր գումարի, որի պատճառով և այդ խնդիրը մնացել է տակաւին անիրագործելի:

Եղանակները, մանաւանդ աշնանային և զարնանային խառն և շատ անգամ յուսահատական են եղել. ցուրտ և տաք, անձրեւ և քամի... ամառը բաւական ջերմ է՝ իսկ ձմեռը՝ երկար, երբեմն շատ ծանր կամ սաստիկ: Սովորաբար սկսւում է նոյեմբերի սկզբից և տւում է մինչև ապրիլի կեսը:

Ամռաննում են այր մարդիկ՝ 25—30 տարեկան. իսկ օրիորդները՝ 17—20 տարեկան հասակում:

Որդեծնութիւնը բաւականին առատ է: Երկու սեռն էլ առողջ կազմուածք և միջակ գեղեցկութիւն ունին (խօսքս բնիկների մասին է, թէև եկւորներն էլ, ըստ մեծի մասին, գտնւում են նոյն պայմանների կամ նոյն դրութեան մէջ):

Պսակ, ծնունդ և մահ եղել է՝ 1890 թուին.

Պսակ	Ծնունդ արական	Ծնունդ իգական	ԱՄԵՆԸ	Մ ա հ		Մ'նա- ցորդ
67	197	164	361	ԱՐԱԿԱՆ	ԻԳԱԿԱՆ	147
				115	99	
				214		

1 8 9 1 թ ու ի ն.

Պսակ	Ծնունդ արական	Ծնունդ իգական	ԱՄ ԵՆԸ	Մ ա հ		Մ'նա- ցորդ
52 ապրիլի	167 1	165 1	{ 334	ԱՐԱԿԱՆ	ԻԳԱԿԱՆ	105
				124	104	
				228		
1 8 9 2 թ ու ի ն.						
53	221	207	428	199	152	77
				351		

ՀԱՅ.ԿԱԹՕԼԻԿ ԱԶԳԱՅՆԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Հայ-կաթօլիկ աղգաբնակութիւնը բաղկանում է այստեղ 73 տանից, որոնցից բնիկներն են՝ 44 տուն. իսկ ֆեոցեալները եկւորներ կամ վերաբնակիչներ են՝ Ալէքսանդրապօլի, Կարինի, Ախալցխայի, Արզուինի և Արդանուշի կողմերից: (Բնիկները կամ տեղացիք նոյնպէս եկւորներ են՝ Արզուինի և Արդանուշ քաղաքներից 1853—6 թ. ուսու-տաճկական պատերազմից յետոյ):

Ունին մի՝ բաւականին վայելուչ՝ նորաշէն եկեղեցի, որ հիմնարկուած է Հ. Անտօն վարդապետ Առաքելիանցի նախաձեռնութեամբ և աւարտուել է 1876 թուին, ինչպէս որ վկայում է դռան ճակատի հեռեեալ արձանը՝

«Ի ՓԱՌՍ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՇԻՆԵ-ՑԱԻ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ՀՈՅԱԿԱՊ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ Ի ԿԱՐՍԱ-ԲՆԱԿ ՀԱՅ.ԿԱԹՕԼԻԿԱՅ ՓՈՅԹԵՌԱՆԴՆ ԱՇԽԱՏԱՆՕՔ Ի 1876—ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ»:

Եկեղեցու միաբան քահանան է՝ Հ. Պետրոս Վարդապետ Բերդիկեանց:

Ունին երկսեռ եկեղեցական՝ տարրական՝ ուսումնա-
րաններ՝ մի-մի դասարանով: Սովորում են (ներկայ՝ 189²₃
ուսում. թ.) 24 տղայ և 18 աղջիկ. ուսուցանում են՝
մի ուսուցիչ և մի վարժուհի: Դպրոցը պահպանում է
եկեղեցական արդիւնքով և աշակերտների թոշակով:

Կարսի վիճակը՝ ըստ հոգևորին՝ ենթարկւում է Ար-
դուինի չայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսութեան:

ՄԱՅՄԵՏԱԿԱՆ ԱՂՕԹԱՏՆԵՐ.

Դարիս սկզբում, երբ տաճիկ ազդաբնակութեան
թիւը Կարսում հասնում էր մօտ 6 հազար տան, մըզ-
կիթներն էլ բազմաթիւ կամ բազմաքանակ էին: Դրան-
ցից շատերը փայտաշէն էին. անձաշակ և անպաճոյճ: Մի
քանիսը կային, որոնք շինուած էին սրբատաշ քարից,
մինչև երկինք բարձրացող սրածայր աշտարակներով: Վեր-
ջին՝ 1877 թ. պատերազմի ժամանակ եղել են այստեղ
30-ի չափ ազօթաւաններ իրենց ազօթաւոր մօլլաներով ու
ստորին պաշտօնեաներով: Մզկիթներից մի քանիսը ունե-
ցել են իրենց Մէտրէսէները (ուսումնարան) կրօնա-
կան ուղղութեամբ և կղերականների դասաւանդութեամբ:

Այժմեան ազօթաւաններն են՝ 3, որոնցից 2-ը Օսմանցի
կամ Սիւննիյ և 1-ը Պարսիկ, կամ Շիէ մահմետական-
ների: Առաջին երկու ջամիները կոչւում են՝ «Էվլիա-Ջամի»
և «Ջամի-Չէրիյ». զրանք ունին իրենց կալուածները
(վահուֆ) քաղաքիս մէջ և կառաւարվում են առանձին
մասնաժողովի միջոցով, որ հաստատուած է ներքին գոր-
ծերի պ. նախարարի սեպտեմբերի 1, 1884 թ. հրահան-
գութեան համաձայն: Յիշեալ մասնաժողովը բաղկանում
է՝ քաղաքային Ղազիի նախագահութեամբ, երկու անդամ-

ներից, որոնց ընտրում է քաղաքի տաճիկ (Սունիյ) տար-
րը: Այդ վարչութիւնը հաւաքում է անշարժ՝ կալուած-
ների արդիւնքը, որ այնքան էլ մեծ չէ՝, և ծախսում է
ջամիների պայծառութեան և կղերի պահպանութեան
համար:

Մուաք եղել է՝ 1891 թ. 1097 լ. 20 կ.

Ծախք . . . » » 1018 » 72 »

Այժմեան Ղազին է՝ Ա. Էֆէնդի հազարթ-ղաղէ:

ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐԵՐ.

Քաղաքը իւր մէջ և շրջակայքում ունի շինու-
թեան համար կարծր, մոխրագոյն-որձաքար, դժուարու-
թեամբ կտրուող և տաշուող: Իսկ սև, փափուկ քարը,
որ շատ դործածական է այստեղ, ստացւում է բաւական
ձեռնառու գնով արեւմտեան Շիրակայ՝ Փիրվալի և ուրիշ
գիւղերի հանքերից: Օսմանցոց տիրապետութեան ժամա-
նակ շինութեան համար պատրաստի, զորշ և կարմիր
կոփոծոյ քարեր փոխադրելիս են եղել շրջակայ կանգուն
կամ աւեր եկեղեցիներից, հին բերդերից և, զխաւորապէս՝
Անիի աւերակներից... Այդ քարերով են շինուած և այժ-
մեան սուրբ Աստուածածին եկեղեցին և մի քանի չայ-
կական բնակարաններ...

ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐ.

Բացի Հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ ուսումնարանները, որոնց մասին խօսեցինք արդէն իւր տեղում, կան այստեղ նաև՝

- 1, Քաղաքական արական, երկդասեան,
- 2, Օրիորդաց՝ «Մարիամեան» և
- 3, Յունաց ծխական ուսումնարան:

Դրանցից առաջինը պահպանւում է արքունի դանձարանի արդիւնքով. իսկ երկրորդը ստանում է նպաստ՝ նոյն դանձարանից տարեկան՝ 1000 ռ., քաղաքացիին գումարից 2000 ռ., պակասորդը հայթհայթւում է ժողովրդական և մասնաւոր անձանց նուիրարեութեամբ:

Յունաց ուսումնարանը պահպանւում է ժողովրդի տուրքով և աշակերտաց թոշակներով:

Քաղաքացիին ուսումնարանի ուսանողներն են՝ (1891¹/₂ ուս. թ.) 220, կամ հաշուելով ըստ ազգութեան՝ հայեր՝ 109, Յոյներ՝ 80, Ռուսներ՝ 23, Թուրքեր՝ 6 և Վրացի՝ 2:

Ըստ դաւանութեան՝ Յունադաւաններ՝ 101, Հայ-Լուսաւորչականներ՝ 97, Հայ-կաթօլիկներ՝ 12, Մահմետականներ՝ 6 և Աղանդաւորներ՝ 4:

Ըստ ծագման՝ քաղաքացիներ՝ 94, մեջաններ՝ 81, հոգեւոր կոչումից՝ 23, ստորին պաշտօնեաների որդիք՝ 12 և աղնուականներ՝ 10:

Մարիամեան ուսումնարանի աշակերտուհիք են՝ 92. որոնք, ըստ ազգութեան. հայեր՝ 56, Յոյներ՝ 20, Ռուսներ՝ 12, Վրացիք՝ 3 և Գերմանացի՝ 1:

Ըստ դաւանութեան. Հայ-Լուսաւորչականներ՝ 54, Յունադաւաններ՝ 35, Հայ-կաթօլիկ՝ 1, Բողոքական՝ 1 և Լիւտերական՝ 1:

Ըստ ծագման. մեջանների աղջիկներ՝ 50, քաղաքացոյց և վաճառականներին՝ 17, ստորին պաշտօնեաներին՝ 10, սպայի և աստիճանաւորի՝ 9, հոգեւորական կոչումից՝ 5 և օտարահայտակ՝ 1:

Յունաց ծխական դպրոցներում սովորում են՝ տղաներ՝ 72, աղջիկներ՝ 17:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Այսօր ժողովուրդը (թէ բնիկ և թէ առժամանակեայ) պարապում է գլխաւորապէս առեւտրականութեամբ, արհեստով, գործարանական պարտաւճիւրով և, մասամբ, երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ:

Երկրագործութիւնը՝ որ աւելի Հայ և Տաճիկ չքաւոր ազգաբնակիւթեան ձեռին է, (Բայրամ-փաշա և Թէզ-խարաբա բնակչաց) բաւականին թոյլ է և ոչ իսկ արդիւնաւոր:

Քաղաքացիին վարելահողերի քանակն է՝ 4100 ղեսեաւին, որից 1891 թ. սերմանուած է եղել՝ բայառապէս ցորեան և գարի՝ 2000 ղեսեաւինը միայն. սերմի քանակութիւնն էր՝ ցորեն՝ 4500 փութ, գարի՝ 2700 փութ, ստացուել էր արդիւնք. ցորեն՝ 29,800 փութ, գարի՝ 8500 փութ:

Քաղաքի մէջ, կարելի է ասել, որ ընդարձակ բանջարանոցներ չկան (3 հատ միայն, աննշան տարածութեամբ)

պատճառը հողի անբերրութիւնը և քարքարոտութիւնն է. իսկ բանջարեղէնը ստացուում է դրացի գիւղերից:

Անասնապահութիւնը նոյնպէս զարգացած կամ ընդարձակուած չէ՝ այստեղ. մեղրաբուծութիւնը գոյութիւն ունի Կարսում, բայց աննշան և ոչ իսկ արդիւնաւոր դրութեամբ, թէև Կարսի մեղրը գովելի է:

Գործարանները իսկապէս չքաւոր են և մեծ մասամբ հին՝ նահապետական դրութեան մէջ:

Դրանք բաժանուում են այսպէս.

Գործարանների անունները.	Թիւ	Արդիւնքի քանակութիւնը		ՏԱՐԵԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՈՐՆԵՐԻ ԹԻՒՆԸ
		Բուբլի	Կոպ.	
Գարեջրի	2	9600	—	1095
Ջրաղացներ	4	7055	—	2355
Օձառի	1	2750	—	1095
Բրուտի	3	750	—	1080
Կրի	3	7560	—	3465
Ներկարարի	1	980	—	730
Սղիւսի	2	700	—	504
Հանքային ջրերի (արուեստական)	1	3800	—	180
Ամենը	17	33195	—	10504

Կարսում առեւտրականութիւնը մանրածախսի բնաւորութիւն ունի և այն՝ զլխաւորապէս նորեկ Հայ ժողովրդի ձեռին է. կարողութեան տէր վաճառականները թուով շատ նուազ են:

Ներքին առեւտրականութեան նիւթեղէններն են՝ հացահատիկ, բուրդ, անասնեղէն, զանազան գործուածներ, (գորգեր, կապերաներ և այլն), փայտ, աղ, այգիների, պարտէզների ու բանջարանոցների բերքեր: Արտահանում են

զլխաւորապէս՝ անասնեղէն, կաշի և բուրդ: Տարեկան առեւտուրը հասնում է մինչև 2 միլիօն ռուբլու: Արհեստաւորների ու վաճառականների կրպակների թիւն է՝ 534, բաղանիքներն են՝ 4:

Կրպակներն են	Հատ
Ցքիի (սպիրտ) պահեստներ	7
Գարեջրի պահեստ	1
Պանդոկներ	6
Գինեվաճառանոցներ և սրճարաններ.	32
Ճաշարաններ	2
Գինու պահեստներ	3
Գարեջրի մանր կրպակներ	5
Ծխախոտի կրպակներ	114
	170

Արանցից 1891 թ. ընթացքում ստացուել է յօգուտ արքունի դանձարանին՝

	Բուբլի.	Կոպ.
1 Խմիչքի թոյլաւորութեան վկայականների համար	6481	75
2 Տուրք գարեջրի համար	1983	20
3 Ծխախոտի վկայականների համար	1100	—
4 Օղեհանութեան մարկաներից	827	—
Ընդամենը	10391	95

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՆ ԵՆ՝

Առաջին կարգի (1 гильдіи)	1
Երկրորդ կարգի	77
Գործակատարներ { ա. կարգի վաճառականների	13
{ բ. » » »	45

ԱՐՀԵՍՏԱԽՈՐՆԵՐՆ ԵՆ՝

	Թիւ
Հայթուխներ	20
Բուլղոնիկներ (սպիտակ հաց թխող) . . .	2
Մօսավաճառներ	14
Կվասավաճառ	1
Դերձակներ	36
Կօշկակարներ	17
Դիւարկակարներ	14
Քարտաշներ և վառարան շինողներ	25
Հիւսններ	21
Պղնձագործեր և անագագործեր	5
Ապակի վաճառողներ	2
Կառապաններ	27
Պայտարներ	13
Ժամագործեր	3
Երկաթագործեր և թիթեղագործեր	18
Փականագործներ	5
Ոսկերիչներ	7
Ներկարարներ	3
Սափրիչներ	7
Զինագործներ	2
Կաղմարարներ	2
Լուսանկարներ	2
Թամբագործեր	3
Կանանց դերձակներ	5
Նպարավաճառներ	85

Քաղաքի բնակչաց անասնդէները 1892 թ. յու-
նուարի 1-ին էին՝

	Հատ
Լծու ձիեր	281
Հեծնելու և բեռնակիր ձիեր	110
Աւանակներ և ջորիներ	85
Գոմէշներ, եղներ և կովեր	1300
Ոչխարներ և այծեր	950

ՄՈՒՏՔ ԵՒ ԾԱԽՔ.

Քաղաքը կառավարւում է առանձին ոստիկանարանի
միջոցով, (որը չի մտնում Կովկասեան Զինւորական կա-
ռավարութեան շրջանում) համաձայն 1883 թ. յուլիսի
1-ի Կովկասեան գլխաւոր կառավարչապետից հաստատ-
ուած շտաբի:

Տնտեսական կառավարութիւնը գտնւում է Ոստի-
կանական Վարչութեան ընդհանուր իրաւասութեան ներ-
քէ: Յիշեալ ատենի անդամներն են նաև քաղաքի հասա-
րակութիւնից ընտրուած երկու դեպուտատներ, որոնք և
համարւում են Ժողովրդի ներկայացուցիչներ իշխանու-
թեան առջ: Դրանք ընտրւում են իւրաքանչիւր տարուայ
վերջում: մի տարի Ժամանակով, առանց ռոճիկի:

Ոստիկանական կառավարութիւնը իւր ունեցած
մօլաթի և ծախքի մանրամասն հաշիւը իւրաքանչիւր
տարուայ վերջին ներկայացնում է զինւորական Նահան-
գապետին 'ի զննութիւն:

1891 թ. է Ն Ե Լ Ե

Մ Ո Ւ Տ Ք	Բուրլի	Կոպ.
Առ 1 յունուարի՝ 1891 թ. մնում էր		
զրամ	4870	77
Նոյն՝ 1891 թ. գոյացել է	39771	2
» » էհտիզապ անուանած		
տուրքից	14802	—
	59443	79
Վարելահողերից և արօտաանդերից . .	2175	69
Ժամանակաւոր շինութիւններից . . .	2176	8
Քաղաքապատկան տներից	940	—
Կշիռից և սպանդանոցից	5688	—
Գնահատական տուրքեր (անշարժ կալ-		
ուածներից)	8236	18
Առևտրականներից և արհեստաւորներից .	2764	33
Կառապաններից և ջրկիրներից . . .	435	—
Իջևաններից, պինտներից և նպարավա-		
ճառներից	825	—
Պարամուրհակների վաւերացումներից .	247	65
Ձափի և կշռի զրոշմից	11	25
Տուգանադրամ	153	30
Իրեղէնների վաճառումից (աճուրդով) .	169	82
Բնակիչների անունները տոււմարում գրե-		
լու համար	170	83
Ստացուած է անցեալ տարիների ապա-		
ռիկներ	2151	94
Ստացուած է 1890 թ. ապառիկներ . .	6367	9
Նպաստ դանձարանից (ոստիկանութեան		
համար)	5000	—
Փոխանցումն . .	37512	16

Տ ո - պ + Լ Զ ա խ +

Ե Լ Ք	Բուրլի	Կոպ.
Ոստիկանական ծառայողներին ուձիկ և		
ղիւննատան ծախք	14320	—
Ոստիկանապետի ուձիկին յաւելուած .	600	—
Ոստիկանական ստորին ծառայողներին .	4320	—
Քաղաքային բանտի համար լուսաւորու-		
թեան և վառելիքի	1000	—
Ռոձիկ հրդէաշէջ խմբին	2942	96
Շներ թունաւորելու	15	—
Վարձ ոստիկանարանի, վառելիքի և լու-		
սաւորութեան	2503	13
Քաղաքապատկան տներն ու արտաքնոց-		
ները կարկաւելու	221	45
Խճած փողոցներն ու կամուրջները մաք-		
րելու	877	73
37 հատ նոր լապտերների	222	—
Քաղաքի լուսաւորութեան	2121	—
» հրավառութեան (տօն օրերին)	253	90
Հասարակաց զբօսարանի պահպանութեան	309	56
» արտաքնոցների մաքրութեան	468	—
Յիշուած տեղերի համար պահպանի		
վարձ	96	—
Քաղաքի հրապարակները, փողոցները և		
այլն մաքրելու	831	15
Տեղական պահակների խմբին բնակա-		
րանի վարձ	337	50
Ոստիկանական ստորին (չքաւոր) ծառա-		
յողների համար հիւանդանոցի վարձ .	67	29
Փոխանցումն . .	31506	67

1891 թ. էդէլէ

Մ Ո Ւ Տ Ք	Րուբլի	Կոպ.
<u>Փոխանցումն . .</u>	37512	16
Դարչո-ցանելի ճո-րդ.		
Ստացուել է վարկի պակասորդը լրաց- նելու	368	28
Ստացուել է՝ զրաւական հասարակաց կշիռից	269	—
Ստացուել է փոխ առած ծախքերը լրաց- նելու	600	81
Քաղաքային գումարից փոխ տրուած զրա- ւի տոկոսիք	260	77
Քաղաքային փոխ տրուած գումարից .	760	—
Մո-րդ առանձին հաշո-ով.		
Ստացուել է քաղ. հիւանդանոցի անու- նով 1890 և 91 թ. էհտիզապից .	13442	—
% էհտիզապական գումարից փոխ տրուած պարտքը շեջուցանելու	1000	—
% էհտիզապական գումարի փոխատուու- թիւնից	360	—
<u>Ամենը . .</u>	59443	79

ճո-րդ և շախ-ի.

Ե Լ Ք	Րուբլի	Կոպ.
<u>Փոխանցումն . .</u>	31506	67
Օրիորդաց «Մարիամեան» ուսումնարա-		
նին նպաստ	2000	—
Քաղաքի պարտքի հաշոււմ	500	—
Ծախք արտաքոյ կարգի	212	74
» Կարս քաղաքի բարեշինութեան համար	2244	56
» ըստ նախահաշուին՝ 1890 թ. .	456	56
Ե Լ Ք.		
Վերադարչո-ցանելի Գո-մարներ.		
Դարձրեց հարկերի ծախքից	246	—
Փոխ տուաւ զանազան անձերի	2380	—
Առանձին հաշիւ.		
Փոխ տուաւ զանազան անձերի՝ էհտիզա- պական գումարից	4000	—
<u>Ամենը . .</u>	43546	53

ՀԱՇՈՒԵԿԵԻՌ.

Մուտք՝—59443 ռ. 79 կ.

Ելք՝ — 43546 » 53 »

Մուտք է առ 1 Յունուարի 1892 թ. քաղաքային գումար 5095 ռ. 26 կ.

Եւ հՀտիզապական գումար 10802 » — »

Ընդամենը . 15897 ռ. 26 կ.

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲԱՆՏ.

Կարսում կայ մի քաղաքային բանտ, որ սեպհական յարմարաւոր շինութիւն չունենալու պատճառով, զարնւում է Ղարազաղի բարձրութեանց հարաւային ամրութեանց մէջ, զինւորական արդելանոցի հետ միասին:

Կալանաւորների թիւն էր՝ 1892 թ. յունուարի 1-ին՝ 124 այր և մի կին:

ԱՌՈՂՁԱՊԱՅԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ.

Կարսը իւր կաւճային հողի և օդի չորութեան շնորհիւ, սակաւ է ենթարկւում հիւանդութիւնների: Տարափոխիկ հիւանդութիւնները այնքան էլ պարարտ հող չեն գտնում այստեղ զարգանալու կամ աճելու:

Զանազան հիւանդութիւններով տկարացել են՝

1890 թուականին՝ 984 մարդ, որոնցից մեռել են՝ 220.

1891 » 945 » » » 170.

1892 թ. (բացի հնդախտից) 753 (բացի հնդախտից մահացող) 127:

Վերջին հիւանդացոյններն ու մահացողները բաժանւում են՝ աղղութեան.

1 8 9 2 թ.	Հիւանդացել են	Մահացել են
Հայեր	504	101
Յոյներ	113	8
Մահմեդականներ	86	14
Ռուսներ (և աղանդաւորներ)	32	3
Հրէաներ	12	1
Վրացիներ	6	—
Ամենը	753	127

Մահացողներն են. ըստ հասակի.

	Հոգի
Մի տարուց պահաս	48
1 — 5 տարեկան	29
5 — 15 »	5
15 — 25 »	7
25 — 50 »	18
50 — 80 »	12
80-ից աւելի	8
Ամենը	127

Քաղաքային բժիշկն է՝ Շ. Մելիք-Փարսադանեանց:

Մանկաբարձուհին է՝ Տիկին Ն. Կօնիւխովա: Վերջինս անցեալ՝ 1892 թ. ընթացքում ցոյց է տուել օգնութիւն 60 ծննդականների: Որոնցից ծնուել են՝ արական՝ 27, իգական՝ 29 և ընկեցիկ՝ 4:

Ծագիկ պատուաստումն լինում է իւրաքանչիւր տարի, իւր ժամանակին: 1892 թ. ընթացքում պատուաստուած է 2 տարեկանից պակաս հասակում՝ 76 մանուկ:

ների. այդ թուում. հայեր՝ 49, Ռուսներ՝ 18, Յոյներ՝ 4, չրէաններ՝ 2, Վրացիներ՝ 2 և Մահմեդական՝ 1:

Կարսում կայ մի ղեղատուն. ղեղավաճառն է՝ գերմանացի Բօօս:

Այդ կամաւոր—ղեղատանը 1891 թ. մտել է ղեղատոմսեր թւով՝ 6858:

Ստացուել է դրամ՝ ղեղատոմսով՝ 3136 ռ. 8 կ.

Մասնաւոր, կամ ձեռաց ծախսով՝ 1918 » 1 »

Ամենը՝ 5054 ռ. 9 կ.

Նոյն՝ 1891 թ. ստացուած է ղեղօրայք Մոսկվայից և Տփլիսից՝ 2985 ռ. 30 կ.:

1892 թ. մտել է ղեղատոմսեր՝ 6591. ղեղատոմսով ստացուել է դրամ՝ 5547 ռ. 12 կ.

Ձեռաց, կամ մասնաւոր ծախսով . . . 2361 » 94 »

Ամենը . 7909 ռ. 6 կ.

Ստացուած է ղեղօրայք (1892 թ.) 5036 ռ. 60 կ.:

ՃԱՆԱՊԱՐհՆԵՐԻ ԵՒ ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱ- ԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Կարսում ջրային ճանապարհներ և երկաթուղի չկայ: Ունի փոսային երեք տարբեր հաղորդակցութիւններ.

1, Կարս—Ալէքսանդրապօլու խճուղի,

2, Կարս—Սարիղամիշու խճուղի և

3, Կարս—Կաղզուանու հարթած ճանապարհ:

Փոստային կայարանը մի հատ է և ունի 25 ձիեր:

Փոստ-հեռագրական վարչութիւնը համարուում է՝

III կարգի:

Արդեանց մուտքն էր՝ (1891 թ.) փոստից՝ 14687 ռ.

» » » » » հեռագրից՝ 7567 »

Ամենը՝ 22254 ռ.

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԶԲՕՍԱՐԱՆԸ.

Այս պատեղ մի անշուք և անզարդ իւր կոչմանը բոլորովին անհամապատասխան, զբօսավայր, որ սակայն, տրւում է վարձով բանջարեղէններ սերմանելու համար: Դա ընկնում է երկաթեայ կամուրջի բարձրում, Ախուրեան գետի հետ, որը «Թէղխարաբա» թաղի հանդէպ ճիւղաւորուելով՝ մի տեսակ կղզիի դիրք կամ կերպարանք է տալիս զբօսարանին: Այստեղ ծառերը միշտ փոքր են, միշտ սակաւ և, չնայելով քաղաքային վարչութեան բոլոր ջանքերին, անհնարին է լինում հողի այդ աւաղուտ շերտում ծառատունկը զարգացնել:

Զբօսարանի միակ զեղեցկութիւնն ու զարդարանքն է վայրի վարդենիները, որոնք, խոպանի մացառների նման, ձգուած են ձեմէլիքների հետ...

Քաղաքային ժողովարանը (կուր) ամառնային ժամանակ փոխադրւում է այստեղ, այդ սէզօնի համար յատկապէս շինուած՝ իւր փայտեղէն յարկի տակ:

Մի ժամանակ բաւականին զուարճաղեղ զբօսավայր էր՝ «Կարսի-Եղեմ» (Карсский рай) անուանուած ծաղկանոցը, որ զանուում էր Միջնաբերդի ստորոտում, գետի աջ ափին, ձորակի մէջ. ուր կային և՛ բարձրօղէշ բարդիներ, և՛ ստուերախիտ ուռիներ, վարդենիներ ու թփեր... 1891 թ. քայքայուեցաւ այդ ծառաստանը, որի փոխարէն այժմ կանգնած կայ բերդապահի բնակութեան վայելուչ շինութիւնը:

Պէտք է յիշել, որ Կարսում ընդհանրապէս ծառեր
և պարտէզներ համարեա բոլորովին չկան և այդ երեւոյ-
թը վերագրուում է հողի յատկութեանն ու գետնի ժայ-
ռոտ զրուծեանը:

ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄՆԵՐ.

Հայերէն ներկայացումներ լինում են այստեղ ամեն-
նայն տարի՝ 2—3 անգամ միայն, երբեմն քաղաքային
ժողովարանի դահլիճում և երբեմն ուսումնարանի ընդար-
ձակ դասարանում: Խաղացողներն են զլխաւորապէս երկ-
սեռ ուսումնարանների ուսուցիչները, թէև մերթ ընդ
մերթ երեւոյթ են սիրողների առանձին խմբեր: Արդիւն-
քը զրեթէ բացառապէս յատկացւում է նոյն զպրօցների
օգտին. թատրոնական ներկայացումները սակաւ չեն նը-
պաստում ուսումնարանների պահպանութեան գործին և,
ինչպէս տեսանք իւր տեղում, համարւում են զպրօցա-
կան արգեանց աղբիւրներից մէկը:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒ- ԹԵԱՆ ՃԻԻՂԸ.

1889 թ. սկսեալ գոյութիւն ունի այստեղ նաև
Կովկասեան Բարեգործական Ընկերութեան ճիւղը, որի
անդամների թիւը հասնում է (1892 թ.) 94-ի: Ընկերու-
թեան Վարչութիւնը բացի անդամական 5-ական բուրժի
տուրքից, զանազան տօնախմբութիւնների ժամանակ շրը-
ջելով աները (տօն շնորհաւորելու), փող է հաւաքում
կարօտ և չքաւոր աղքատներին և նոյն զրութեան մէջ
գտնւող՝ տեղական ուսումնարաններին օգնելու գովելի
նպատակով:

ՏՊԱՐԱՆ, „КАРСЪ“ ԼՐԱԳԻՐ ԵՒ ԱՅԼՆ.

Կարսում մի տպարան կայ, ուստաց լեզուի, Զինու-
որական Նահանգապետի զիւանատան սեպհականութիւն:
Այդտեղ 1883 թ. սկսեալ հրատարակւում է «Карсъ»
(Կարս) ռուսերէն շաբաթաթերթը, որի նպատակն է Կա-
րուց նահանգի ուսումնասիրութիւնը զանազան կողմերից.
տարածել հասարակութեան մէջ ստոյգ և հաւատարիմ
տեղեկութիւններ ինչպէս նրա արդի զրութեան՝ նոյնպէս
և վիճակի բարեկարգութեան առթիւ ընդունուած մի-
ջոյնների նկատմամբ:

Պարբերական՝ Ռուսաց և Հայոց՝ թերթեր ստաց-
ւում են Կարսում ոչ այնքան նշանաւոր քանակութեամբ:

Կան այստեղ նաև մի քանի լրագրական պատահա-
կան թղթակիցներ:

Վ Ե Ր Զ.

Վ Ր Ի Պ Ա Ն Ե Ր .

Երես.	Տող.	Սխալ.	Ուղղ.
4	24	Վանանդաց	Վանանդալ
11	28	աղբիւրից է առած	աղբիւրից առած
13	2	ամիսին	ամսին
»	15	ռումների	ռումները
»	30	օսմանոցոց	Օսմանցոց
14	2	ժամանակագիրը	ժամանակագիր
»	5	թագաւոր	Թագաւորի
15	10	քանցեց	քանդեց
17	34	'ի քաղաքս	'ի բանակս
18	7	Ինգլիզ-թաբէի	Ինգլիզ-թաբէի
19	15	հարաւ յետս	հարաւ փող յետս
23	22	որոշ	որոց
25	16	տառերով	տառերով
26	24	վկաներն են և	վկաներն են ևս
31	28	սիրամարգին	սիրամարգերին
33	23	եկեղեցիներով	եկեղեցիով
35	5	վերանորոգում է.	վերանորոգում է
»	18	պատուհաններով	պատուհաններ
»	19	Զանգակատնով	զանգակատուն
37	31	արդվինցի	արդվինցի
47	22	որտիկանապետ	որտիկանապետ
»	23	լաղորդուած	հաղորդուած
48	24	եկեղեցին	եկեղեցի
50	1	1877	1887
»	7	որ մէկը և տեղադրութեամբ	որ մէկը տեղադրութեամբ
51	3	(1877)	(1887)
66	»	Մուրադեանց	Մուրուզեանց
68	7	Աղէքսանդ	Աղէքսանդր
70	23	Ստամբուլցեանց	Ստամբուլցեանց
74	4	կառավարութիւն է եղել	կառավարութիւն է եղել
		ձեռք	եպիսկոպոսների ձեռք
78	15	«Աղիւ-պէլիւխ»	«Աղիւ-պէլիւխ»
81	3	1880—90	1888—90
86	11	ժողով	ժողովից
90	15	Փափաղեանց	Փափախձեանց
93	4	աւելորդ է ասել երկրի	աւելորդ է ասել, որ երկրի
115	13	Փաղա-փունդար	Փաշա-փունդար
»	29	առաջ	առատ
119	17	կոփածոյ	կոփածոյ
130	12	ամբումեանց	ամբումեան
131	2	ազգութեան	ըստ ազգութեան

3263

2017

